

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Філологічний факультет

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра української мови та мовної підготовки іноземців

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

Гендерна специфіка в усному мовленні українців: позиційні, факультативні та комбінаторні зміни у вокалізмі та консонантизмі

Gender specificity in Ukrainians' oral speech: positional, facultative and combinatorial changes in vocalism and consonantism

тема англійською

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Виконала: здобувачка очної (денної) форми навчання

спеціальності 035 Філологія

спеціалізації 035.01 Українська мова та література

ОП Українська мова та література

Ангеліна УРСУЛ

Науковий керівник:

д. філол. н., проф. Марія ДРУЖИНЕЦЬ _____

Рецензент:

д. філол. н., проф. Алла РОМАНЧЕНКО

Рекомендовано до захисту:

протокол засідання кафедри української
мови та мовної підготовки іноземців

№ __ від _____ 2025 р.

Завідувач кафедри

проф. _____ Тетяна КОВАЛЕВСЬКА

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № _ від _____ 2025 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК

Проф. _____ Євген ДЖИДЖОРА

**Одеса
2025**

Зміст

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ.....	12
1.1. Українське усне мовлення в орфоепічному аспекті: основна проблематика.....	12
1.2. Питання орфоепії в науковій літературі.....	14
1.3. Нормативна база сучасного українського усного мовлення.....	21
1.3.1. Правила вимови голосних звуків.....	21
1.3.2. Правила вимови приголосних звуків.....	22
1.3.3. Тверда та м'яка вимова приголосних звуків.....	24
1.3.4. Вимова груп приголосних звуків	25
1.3.5. Вимова слів іншомовного походження.....	28
1.4. Фонетичні зміни у вокалізмі та консонантизмі.....	29
1.5. Гендерна орфоепія.....	35
1.5.1. Лінгвістична гендерологія: мета і завдання.....	36
1.5.2. Гендерні особливості сучасного мовлення українців.....	38
РОЗДІЛ 2. ПОЗИЦІЙНІ, ФАКУЛЬТУТИВНІ ТА КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ.....	41
2.1. Вокальна асиміляція: результати сокопитування.....	41
2.2. Вимова наголошеного початкового [і]: результати сокопитування.....	46
2.3. Вимова нескладових консонантів [в], [й]: результати сокопитування.....	47
2.4. Гендерні особливості мовлення: голосні звуки та нескладові.....	49

РОЗДІЛ 3. КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ: АСИМІЛЯЦІЯ РЕСПОНДЕНТАМИ [д], [т] перед ШИПЛЯЧИМИ ТА СВИСТЯЧИМИ.....	53
3.1. Вимова [д], [т] перед і після [з], [ц], [с], [$\widehat{дз}$] : результати соопитування..	53
3.2. Вимова [д], [т] перед [ж], [ч], [ш], [$\widehat{дж}$] : результати соопитування.....	57
3.3. Гендерні особливості мовлення: шиплячі та свистячі в постпозиції.....	60
РОЗДІЛ 4. КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ: АСИМІЛЯЦІЯ УКРАЇНСЬКИМИ РЕСПОНДЕНТАМИ ШИПЛЯЧИХ, СВИСТЯЧИХ У ПРЕПОЗИЦІЇ.....	65
4.1. Вимова [ж], [ч], [ш], [$\widehat{дж}$] в препозиції: результати соопитування.....	65
4.2. Вимова [з], [ц], [с], [$\widehat{дз}$] в препозиції: результати соопитування.....	67
4.3. Гендерні особливості мовлення: шиплячі, свистячі в препозиції.....	70
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	79
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Актуальність роботи. Літературна мова є обробленою й унормованою, однак це не повною мірою стосується її усної реалізації, де зміни формуються на найнижчому, звуковому рівні. Усне мовлення сучасної української молоді демонструє численні позиційні, комбінаторні та факультативні відхилення від кодифікованих орфоепічних норм, що зумовлено як внутрішньомовними процесами, так і соціолінгвістичними чинниками (гендер, регіон, мовне оточення, рівень освіти тощо). Особливої уваги потребують фонетичні процеси у вокалізмі та консонантизмі – зміни голосних, приголосних, звукосполук у різних позиціях, а також асиміляція шиплячих, свистячих і передньоязикових приголосних [д], [т]. Актуальність дослідження посилюється необхідністю зіставити реальний стан усного мовлення молоді з чинною нормативною базою та простежити гендерну специфіку реалізації орфоепічних норм.

Зв'язок роботи з кафедральними науковими темами, програмами, планами. Кваліфікаційну роботу виконано в межах комплексної наукової теми кафедри української мови та мовної підготовки іноземців Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Дослідження дискурсивної специфіки комунікативного впливу» (номер державної реєстрації 0119U103569, №197, керівник – проф. Т. Ю. Ковалевська).

Питання літературної вимови, орфоепічних норм (ОН) завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації О. Горбача, І. Огієнка, Я. Рудницького, Ю. Шевельова. Дотримання літературних норм мовлення як базова ознака загальної культури особистості пропагується в низці ґрунтовних розробок українських науковців (С. Бирик, С. Єрмоленко, С. Караванський, М. Пентилук, О. Сербенська та ін.). Серед досліджень вимовної системи української мови відомі праці Л. Булаховського, П. Житецького, М. Жовтобрюха, А. Кримського, А. Москаленка, М. Наконечного, В. Сімовича, О. Синявського, П. Тимошенка,

Н. Тоцької, М. Лесюка, І. Фаріон, Я. Радевича-Винницького, М. Фащенко та інших.

Мета нашого дослідження: зробити спробу виявлення, аналізу та опису типових помилок вимови, зокрема комбінаторних, позиційних і факультативних змін у мовленні мешканців різних зон України, вивчивши та врахувавши гендерну специфіку.

Попередниками у дослідженні окремих питань проблеми – передусім соціофонетичного опису українського мовлення – можна назвати Н. І. Тоцьку, Л. І. Прокопову, М.М. Фащенко, М. Л.Дружинець.

Завдання:

- 1) вивчити наукову проблематику, пов'язану з фонетичними змінами та орфоепічною нормою в сучасній українській літературній мові;
- 2) підібрати слова, які відбивають звукозміни;
- 3) провести соціопитування і записати на диктофон вимову слів респондентами;
- 4) проаналізувати мовлення 50 українських респондентів, вказавши девіації та нормативність;
- 5) обґрунтувати рівень володіння кодифікованими нормами респондентами;
- 6) простежити відбиття гендерної специфіки у вимові респондентів;
- 7) вказати стабільність та нестійкість норм вимови звуків і звукосполук в залежності від гендерних особливостей мовців
- 8) обґрунтувати наявні комбінаторні, позиційні та факультативні зміни й окреслити найбільші звукові поля.

Об'єкт дослідження: усне мовлення українців.

Предмет дослідження – володіння орфоепічними нормами сучасної української мови молоддю, зокрема реалізація позиційних, комбінаторних і факультативних змін у вимові таких звукових одиниць і звукосполук:

- 1) вимова ненаголошених голосних [e], [и], [o];

- 2) вимова наголошеного початкового [i];
- 3) вимова нескладових консонантів [в], [й];
- 4) вимова шиплячих перед свистячими;
- 5) вимова свистячих перед шиплячими;
- 6) вимова [д] перед шиплячими;
- 7) вимова [д] перед свистячими;
- 8) вимова [т] перед шиплячими;
- 9) вимова [т] перед свистячими;
- 10) спрощення в групах приголосних.

Фактичною базою дослідження є 71 слово, підібране для соцопитування, у якому можна простежити володіння орфоепією звуків і звукосполук. Інформантами були обрані студенти та учні закладів освіти Одеської, Київської та Вінницької областей (Дод. Г.1). Для соцопитування було підібрано слова, які відбивають позиційні зміни голосних : *вершник, виделка, життя, вершина, весна, везіння, перука, зозуля, проміння*; комбінаторні зміни голосних: *усміхається*; факультативні зміни голосних: *іноді*; позиційні зміни приголосних: *впав, вовк, навчання, сільський, наймення, йти*; комбінаторні зміни приголосних: *розжувати, розчистити, розшити, безжально, безшумно, без джему, зшити, зчарувати, зжитися, з джерела, вивізиши, принісиши, мотузчин, Парасчин, молодший, від джерела, під швом, під човном, наладчик, віджити, відчистити, Лідчин, відзнака, відсвяткувати, заводський, відцвісти, блюдце, від дзвінка, отже, от джміль, невістчин, сітчатка, коротий, сміється, багатство, митцем, квітці, от зараз, от дзеркало, книжці, відважся, смієшся, свашиці, мучся, між дзеркалами, піч дзеркальна, річці, лиш зараз, між зорями, меч Зари, лиш дзвін, хустці, радість, стіна, незалежність*.

Джерельною базою є результати соцопитування – 50 записів, зафіксованих на аудіоносії (диктофоні).

Новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше здійснено комплексний соціофонетичний аналіз українського усного мовлення сучасної

молоді з урахуванням позиційних, комбінаторних та факультативних змін у системі вокалізму й консонантизму; вперше окреслено найбільші звукові поля; уточнено класифікацію орфоепічних девіацій у вимові голосних, нескладових консонантів [в], [й], передньоязикових приголосних [д], [т], шиплячих і свистячих у пре- та постпозиції; зіставлено емпіричні дані з чинними орфоепічними нормами; виокремлено гендерні особливості реалізації орфоепічних норм та встановлено статистично значущі відмінності у мовленні респондентів різної статі.

Для досягнення мети та виконання завдань дослідження використано загальнонаукові та спеціальні **методи**. Із **загальнонаукових методів** використовуються *аналіз і синтез* (для здійснення теоретичних узагальнень і систематизації фактичного матеріалу); *індукція* (для вивчення УУМ молоді в напрямку від мовлення особи до мовлення країни й об'єктивування підсумків роботи); *дедукція* (для визначення рівня володіння орфоепічними нормами: від певної норми вимови до конкретного запропонованого слова); *спостереження*, зокрема невиключене (спостереження за вимовою звуків, звукокомплексів у словах); *кількісний аналіз* (для визначення частотності дотримання орфоепічних норм і відсоткового показника володіння ними, а також для з'ясування різноаспектної динаміки предмета дослідження); *описовий метод* (для узагальненої характеристики функціонування норм вимови). У межах **спеціальних лінгвістичних методів** залучено *порівняльно-історичний* (для порівняння орфоепічних особливостей у синхронії (сучасна жива вимова) та діахронії (відбиття в писемних пам'ятках); *зіставний* (для виявлення специфіки орфоепічної картини в різних областях України). Із-поміж інших **соціолінгвістичних та психолінгвістичних методів** залучено методи *польового дослідження*: *усне опитування* (запис на диктофон вимови конкретних слів) та *соціолінгвістичний аналіз* (опрацювання результатів звукозаписів). Серед **спеціальних фонетичних методів** використано *слуховий та аудиторський*

аналіз, які дали змогу виявити суб'єктивно сприймані орфоепічні особливості та загальні характеристики українського усного мовлення.

Теоретичну цінність роботи вбачаємо у можливості інтеграції її положень і результатів у розробці теорій соціолінгвістики, сучасної української мови, історії української літературної мови, лінгвокультурології, гендерної лінгвістики.

Результати дослідження можуть знайти **практичне** використання при викладанні базових теоретичних і практичних вишівських курсів, а також у низці відповідних спецкурсів і спецсемінарів із проблем орфоепії, культури мовлення, гендерології, гендерної лінгвістики.

Апробація роботи. Результати дослідження представлялись на 78-й звітній студентській науковій конференції ОНУ І. І. Мечникова (26 травня 2022 року, м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), на Всеукраїнській регіональній науково-практичній інтернет-конференції «Благословенний Григорій Сковорода – світовий геній мудрості» (3 грудня 2022 року, м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), на Міжнародній конференції Science in the environment of rapid changes (6–8 вересня 2022 року, Brussels, Belgium), на Всеукраїнській студентській науковій інтернет-конференції «Актуальні питання сучасної філології та журналістики» (19 квітня 2023 року, м. Тернопіль, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка), на Всеукраїнській науково-практичній конференції з проблем вищої освіти «Теорія та практика аналізу художнього тексту: сучасні вектори досліджень» (11–12 травня 2023 року, м. Одеса, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»), на Міжнародній конференції CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ A STUDENȚILOR INTERUNIVERSITARIA, Ediția a XX-a, Universitatea de Stat „Alecu Russo” din Bălți (18 квітня 2024 р., Бельці, Молдова (18 aprilie 2024, Bălți)), на Всеукраїнській науково-практичній конференції з проблем вищої освіти «Теорія та практика аналізу художнього тексту: сучасні вектори

досліджень» (24–25 квітня 2024 року, м. Одеса, Історико-філологічний факультет ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського»), на 80-й звітній студентській науковій конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. (24 квітня 2024 року, м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Прикладна лінгвістика 2024: проблеми та перспективи дослідження» (16–17 травня 2024 року, м. Миколаїв, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова), на Восьмих міжнародних наукових читаннях пам'яті Ю. О. Карпенка (26–27 вересня 2024 року, м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), на Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих науковців «Лінгвістика і лінгводидактика: здобутки і перспективи розвитку» (Одеса, 6–7 грудня 2024 року, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського»)), на 81-й звітній студентській науковій конференції ОНУ імені І. І. Мечникова (23 березня 2025 року, м. Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), на Всеукраїнській науково-практичній конференції з проблем вищої освіти «Теорія та практика аналізу художнього тексту: сучасні вектори досліджень» (24–25 квітня 2025 року, м. Одеса, ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д.Ушинського»)), на Міжнародній науковій конференції студентів CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ A STUDENȚILOR INTERUNIVERSITARIA, Ediția XX-a, Universitatea de Stat «Alecă Russo» (16 травня 2025 року, Бельці, Молдова (16 mai 2025, Bălți)), на III International Scientific Student Conference at the Ukrainian Free University (16 травня 2025 року, м. Мюнхен, Німеччина, Український вільний університет), а також на III International Scientific and Practical Conference for Students and Young Scientists “Science in the Era of Socio-Cultural Changes: Realities, Prospects and Sustainability” (24 October 2025, Dnipro University of Technology).

Публікації. Теоретичні положення та результати дослідження викладено у п'яти статтях: «Комбінаторні зміни консонантів [д], [т]: соціофонетичний аспект» (у збірнику *Science in the environment of rapid changes*, Brussels, Belgium: De Boeck, 2022, p. 128–132), «Комбінаторні зміни консонантів [д], [т] перед шиплячими: соціофонетичний та гендерний аспекти» (у збірнику *Філологічні студії*, Вип. 13, Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2022, с. 64–69), «"Невловимий" у світі нанотехнологій, або місце Григорія Сковороди в житті сучасних людей» (у збірнику матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Благословенний Григорій Сковорода – світовий геній мудрості та гуманного духу», Одеса: ФОНІ; ФГБОУ ВО «Бочкарьовская ОДПУ», 2022), «Специфіка асоціативного експерименту: респонденти різних вікових і фахових груп» (у збірнику *Філологічні студії*, Вип. XV, Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2024, с. 62–65), «Позиційні зміни голосних і приголосних: результати соціопитування з урахуванням гендерного підходу» (у збірнику тез III Міжнародної наукової конференції РМД Українського вільного університету, Мюнхен: Український Вільний Університет, 2025, с. 31–37).

Відповідно до мети та завдань спланована така **структура роботи** : Вступ, 4 розділи: Розділ 1. «ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ», Розділ 2. «ПОЗИЦІЙНІ, ФАКУЛЬТУТИВНІ ТА КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ», Розділ 3. «КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ: АСИМІЛЯЦІЯ РЕСПОНДЕНТАМИ [д], [т] перед шиплячими ТА СВИСТЯЧИМИ», Розділ 4. «КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ: АСИМІЛЯЦІЯ УКРАЇНСЬКИМИ РЕСПОНДЕНТАМИ ШИПЛЯЧИХ, СВИСТЯЧИХ У ПРЕПОЗИЦІЇ», Висновки, Список використаної літератури, Додатки.

У **Вступі** визначається мета дослідження, формулюються завдання, обґрунтовуються актуальність теми, предмет, об'єкт, методи дослідження, новизна, практичне та теоретичне значення роботи.

У розділі першому **«ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ»** розглядаються основні положення стосовно орфоепічних норм, мовних девіацій та причини їх виникнення, а також гендерна орфоепія та фонетичні зміни у вокалізмі та консонантизмі.

У другому розділі **«ПОЗИЦІЙНІ, ФАКУЛЬТАТИВНІ ТА КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ»** досліджуються тенденції до змін голосних і приголосних звуків через їх місце в слові та вплив сусідніх звуків.

У третьому розділі **«КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ: АСИМІЛЯЦІЯ РЕСПОНДЕНТАМИ [д], [т] перед ШИПЛЯЧИМИ ТА СВИСТЯЧИМИ»** розглядається нормативність передньоязикових приголосних [д], [т] перед свистячими та шиплячими звуками та відхилення від норми.

Розділ четвертий **«КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ: АСИМІЛЯЦІЯ УКРАЇНСЬКИМИ РЕСПОНДЕНТАМИ ШИПЛЯЧИХ, СВИСТЯЧИХ В ПРЕПОЗИЦІЇ»** присвячений порушенням орфоепічних засад вимови шиплячих перед свистячими та навпаки, орфоепія [чн], сть, спрощення в групах приголосних та девіації, які допускають респонденти-філологи під час вимови.

У **Висновках** подаються результати нашого дослідження, його перспективи.

Список використаної літератури містить 77 позицій.

У **Додатках** подаються результати соціопитування та паспортизація респондентів у вигляді таблиць.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ

1.1. Українське усне мовлення в орфоепічному аспекті: основна проблематика

Звукова система будь-якої літературної мови визначається в основному її діалектною базою. Саме тому етапи становлення норм вимови проходять поступово – із процесом розвитку та формування мови. Перший етап – це становлення «норм» певного діалекту, який лежить в основі мови. Далі відбувається поступове набуття цими «нормами» характеру загальнонародних під час зміцнення та розвитку народної мови.

Сучасна українська літературна мова не є винятком і також визначається як глибоко народна у своїй основі. У своєму розвитку вона вбирає в себе елементи різних українських говірок, хоча фундаментальною вважається база говірок середньої Наддніпрянщини.

Хоча відомо, що у межах предмету орфоєпії вивчають її вимову, нині нема його однозначного визначення та трактування – думки дослідників дещо розходяться. Одні в його межах розглядають лише правила вимови окремих звуків чи звукових сполучень, інші на рівні з вимовою беруть до уваги й норми наголошування, інтонування висловлювань, складоподіл та будову складу.

Отже, орфоєпія (з грец. orthoépeia «правильна вимова») – це розділ мовознавства, який вивчає літературну вимову [Єрмоленко, Русанівський, Тараненко, Зяблюк та ін. 2000, с. 417]; це система правил, які забезпечують єдність звукового оформлення мови з її національними нормами [Наконечний 1969, с. 370].

Основне поняття орфоєпії – це науково обґрунтоване, соціально узаконене правило вимови, або орфоєпічна норма. Варто розглядати усне мовлення в орфоєпічному аспекті як відповідність системі загальноприйнятих у літературній мові норм вимови, наголошування, складоподілу, інтонування.

Існують елементи, які виходять за рамки літературної вимовної норми. Серед них – мовні паралелізми.

Чеський мовознавець М. Крчмова зазначив: «сьогоднішній стан мови не дозволяє літературній вимові мати єдину норму». Ця думка є підтвердженням того, що варіювання – це живий процес розвитку звучання, який неможливо оминати. На противагу цьому поясненню слід брати до уваги, що мовні паралелізми дещо сповільнюють та затримують процес розвитку орфоепії, саме тому існують тенденції до їх зменшення чи навіть усунення [Křtsová 2008, с. 13].

Серед головних ознак української мови виділяється її милозвучність, для дотримання якої слід уникати помилок у звукосполюках і дотримуватися норм правильної вимови. Нині ці норми є загальнообов'язковими, тому їх має дотримуватися кожна україномовна людина з метою адекватного викладу інформації, полегшення та покращення спілкування.

Мовленнєва ситуація в сучасному суспільстві визначає загальний стан національної мови та культури людей. Високого звання «культурної» людини досягають ті особистості, які своєю мовно-комунікативною поведінкою постійно підтверджують онтологічну нерозривність складників триєдності «мова – свідомість – культура». Про це в умовах непростого сьогодення повинна дбати вся українська етноспільнота і передусім її еліта [Дружинець 2020, с. 1].

Культура мови є надзвичайно важливим поняттям, що включає досконале володіння нормами літературної мови, глибоке їх усвідомлення, уміння користуватися всіма лінгвальними засобами залежно від умов, мети і змісту спілкування. Як зауважує О. Пономарів, культура мови – це проблема, що так чи інакше наявна в будь-якій національній спільноті і буває предметом публічного обговорення та пильної уваги не лише мовознавців, а й письменників, журналістів, усіх людей, не байдужих до виражальних можливостей слова, до престижу своєї мови [Пономарів 2008, с. 3].

Сьогодні недостатньо обмежуватися констатуванням відступів від сформованих літературних, зокрема орфоепічних норм, колекціонуванням помилок «проти норми». Принципово важливо зупиняти негативні мовні процеси, які різко порушують усталені літературні норми та утруднюють сприйняття інформації. На думку Ф. Бацевича, одним із результатів функційно-комунікативної зорієнтованості сучасної лінгвістики є підвищення інтересу дослідників до особливостей процесу спілкування, породження й сприйняття мовлення, зокрема до різноманітних помилок, відхилень від норм, тобто так званого «негативного мовного матеріалу» [Бацевич 2000, с. 5].

Отже, українське усне мовлення в орфоепічному аспекті представляє собою орфоепічну систему, що функціонує як категорія наддіалектна, зі своєю нормативною базою, що сприяє збереженню її структурної цілісності та протидіє всьому, що таку цілісність розхитує і руйнує, а одним з основних принципів її є територіальна та соціальна недиференційованість [Жовтобрюх 1976, с. 72]. На сучасному етапі українські орфоепічні норми є сформованою усталеною системою, що відзначається стійкістю, розвитком, виплеканим у минулому і скерованим у майбутнє під впливом живої мовленнєвої практики носіїв мови, що є результатом дії внутрішніх законів розвитку мовної системи.

1.2. Питання орфоепії в науковій літературі

Історія нормалізації української літературної мови та формування її орфоепічних стандартів бере свій початок з XVII–XVIII століть, коли розпочався процес становлення нової української літературної мови. Саме в цей період з'являються перші граматики, риторики та словники, які заклали теоретичний фундамент культури української мови. Перші згадки про особливості української вимови мали суто практичне призначення – допомогти людям, які не володіли мовою, правильно читати українські тексти [Тимошенко 1967, с. 116]. Такі настанови знаходимо вже в першій

українській граматиці І. Ужевича (1643), першій друкованій граматиці О. Павловського, а також у фольклорних збірниках М. Цертелева, М. Максимовича, І. Срезневського та інших дослідників.

Значний внесок у розвиток орфоепічних студій зробила праця І. Огієнка «Нариси з історії української мови», де автор детально проаналізував артикуляцію голосних і приголосних звуків у різних фонетичних позиціях, описав закономірності асиміляції свистячих перед шиплячими та навпаки [Огієнко 2001]. Особливо важливою для науково-теоретичного осмислення орфоепії стала стаття В. Науменка «Огляд фонетичних особливостей малоруського мовлення» (1889), яка заклала підґрунтя для подальших досліджень звукової системи української мови.

Вагомий вплив на розвиток теорії і практики культури української мови мали праці Б. Грінченка, Є. Тимченка, А. Кримського, І. Нечуя-Левицького та інших видатних мовознавців початку ХХ століття. Однак на той час проблеми нормалізації вимови залишалися на периферії наукових інтересів – у численних публікаціях, присвячених культурі мови, орфоепії приділялося недостатньо уваги. Концептуальне осмислення орфоепії як окремої лінгвістичної дисципліни відбувалося поступово, паралельно з усвідомленням звукової організації національної мови та виокремленням її характерних рис.

Лише у 30-ті роки ХХ століття з'являються теоретичні обґрунтування основних закономірностей української літературної вимови. Ці напрацювання представлені в працях О. Синявського, М. Йогансена, І. Трояна, а також у навчальних посібниках М. Наконечного, П. Горещького, О. Шалі. Звукова структура української мови як узагальнений стандарт, притаманний носіям мови різних регіонів і соціальних верств, остаточно формується в період активізації усних форм комунікації, зростання ролі публічного мовлення та театрального мистецтва. Орфоепічні норми, як і інші стандарти української літературної мови, сформувалися протягом ХІХ століття на ґрунті середньонаддніпрянських говорів [Фащенко 2000, с. 373].

Фундаментальні принципи формування вимовних норм української літературної мови викладені в статті В. Бойка «Проблема орфоепії української літературної мови» [Бойко 1937, с. 43]. Дослідник наголошував, що орфоепічна норма не може базуватися виключно на вузькій діалектній основі. При її розробці необхідно враховувати не лише селянську вимову, як це практикувалося раніше, а й мовленнєві тенденції освічених міських жителів, робітників та інтелігенції, особливо киян. Важливо, щоб орфоепічна норма була доступною для засвоєння, не надто відхилялася від орфографії, хоча й не обов'язково повністю їй відповідає.

Ці теоретичні напрацювання сприяли становленню орфоепічних стандартів, проте єдиних загальновизнаних норм літературної вимови ще не існувало. Величезну роль у їх формуванні відіграли твори класиків української літератури – І. Котляревського, Т. Шевченка та письменників наступних поколінь. Серйозною перешкодою для розвитку уніфікованих норм став поділ України на дві частини, внаслідок чого літературна мова в Західній Україні тривалий час розвивалася в специфічних умовах [Тоцька 1981, с. 146].

У 30-ті роки вчені активно працювали над вироблення принципів унормування української літературної вимови. По-новому була сформульована проблема лінгвістичного підґрунтя, на якому повинна базуватися українська орфоепія. Науковці наполягали, що вимовна норма не може орієнтуватися лише на діалектну базу, а має враховувати особливості мовлення як сільського, так і міського населення. Орфоепічні стандарти мали бути легкими для засвоєння та не надто відходити від правопису [Тимошенко 1967, с. 119].

Дослідники неодноразово звертали увагу на взаємовплив орфоепії та орфографії. М. Жовтобрюх зазначав, що письмо певною мірою завжди впливає на вимову, іноді навіть спричиняючи зміну окремих орфоепічних норм [Жовтобрюх 1976, с. 74]. Він підкреслював, що одним із важливих загальнонаціональних завдань є підвищення мовної культури населення,

адже високий рівень володіння розмовною та писемною мовою, глибоке відчуття рідної мови та вміння використовувати її виражальні засоби є найкращою опорою для людини в суспільному житті та творчій діяльності [Жовтобрюх 1976, с. 64].

У 50-60-ті роки спостерігається зростання наукового інтересу до проблем культури мови й орфоєпії. Ґрунтовне теоретичне обґрунтування цих питань представив М. Наконечний у розділі «Курсу сучасної української літературної мови» [Наконечний 1951, с. 126–287]. В останні десятиліття ХХ століття культура української мови оформилася як самостійна наукова дисципліна зі своїм предметом і об'єктом дослідження, методологією та прийомами наукового аналізу [Тоцька 1981, с. 128-129].

Значення унормованої вимови особливо зросло у зв'язку з розвитком різноманітних форм усного мовлення та залученням широких мас населення до громадської діяльності, пов'язаної з публічними виступами. Зразкова вимова стала однією з важливих ознак загальної культури особистості [Тоцька 1981, с. 144].

Українські вчені зробили значний внесок у теоретичну розробку проблематики культури мови як окремої галузі лінгвістики. Питанням мовної нормативності присвячена праця М. Пилинського «Мовна норма і стиль». Важливу роль у закріпленні норм української літературної мови відіграла академічна праця «Сучасна українська літературна мова» [СУЛМ 1969]. У центрі уваги дослідників перебуває функціональний підхід до нормативності, що актуалізує питання лінгвістичного виховання, формування мовного чуття та вміння оптимально використовувати мову [Тоцька 1981, с.71].

Теоретичні засади української орфоєпії найбільш повно розроблені науковцями Інституту мовознавства імені О. Потебні НАН України. Ці напрацювання втілені в словнику-довіднику «Українська літературна вимова і наголос» за редакцією М. Жовтобрюха. Важливу роль у стандартизації норм наголошування відіграв словник М. Погрібного та його «Орфоєпічний словник» [Погрібний 1984], який об'єктивно відображає орфоєпічні норми та

систему наголошування сучасної української літературної мови. Значну цінність представляє двотомний «Орфоепічний словник української мови» за редакцією М. Пещак та В. Русанівського. Актуальність орфоепічних досліджень підтверджується працями таких вчених, як О. Волох, М. Жовтобрюх, М. Дружинець, В. Русанівський, Н. Тоцька, М. Фащенко.

У 1978 році вийшла монографія В. Русанівського та С. Єрмоленко «Про літературну вимову та наголос», присвячена найважливішим нормам української літературної вимови [Русанівський 1978]. Автори розглянули асимілятивні процеси за дзвінкістю, м'якістю та способом творення звуків, звернули увагу на вимову африкат [дж], [дз] та дзвінкого [г].

Правила української літературної вимови, експериментальне вивчення звуків за допомогою рентгенограм і палатограм представлені в монографії Н. Тоцької «Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія» [Тоцька 1981].

Проблему відхилень від літературної орфоепічної норми досліджували Л. Прокопова та Н. Тоцька у статті «Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді» (1990) [Прокопова, Тоцька 1990, с. 17–26]. Дослідниці представили перший системний опис особливостей вимови молоді, зокрема таких поширених девіацій, як пом'якшення шиплячих приголосних, оглушення дзвінких у кінці слів та перед глухими. Автори дійшли висновку, що на відхилення від літературної норми в мовленні міських жителів найбільше впливає інтерференція сусідньої мови, тоді як у селян домінує вплив діалектних рис.

Рівень володіння орфоепічними нормами української літературної мови молоддю з різних локальних і соціальних середовищ всебічно представлений у монографії М. Дружинець «Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти» [Дружинець 2019] та низці її наукових статей. Дослідниця проаналізувала орфоепію голосних, приголосних та звукосполук у рідномовних словах, зокрема в публікаціях: «Вимова приголосних звуків українськими респондентами ПМР: норма та девіації» [Дружинець 2016,

с.71–85], «Українське усне мовлення сучасної молоді південної та західної зон: девіантні процеси» [Дружинець 2018, с. 136–145], «Українське усне мовлення сучасної молоді України та зарубіжжя: нестійкі норми вимови» [Дружинець 2017, с. 219–227], «Орфоепія приголосних звуків в синхронії та діяхронії: сучасне українське соціофонетичне мовлення та історична ретроспектива» [Дружинець 2020, с. 11–16], «Девіантні процеси сучасного українського усного мовлення: орфоепічний аспект» [Дружинець 2020, с. 193–195] та інших. Теоретичне обґрунтування орфоепічних норм сучасної української літературної мови з історичними коментарями представлено в навчальному посібнику дослідниці «Українська орфоепія: історія, теорія, практика» [Дружинець 2020], теоретичне обґрунтування орфоепічних норм сучасної української літературної мови – у розділі «Орфоепія» в підручнику «Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія» [Дружинець 2019].

Цінними є праці М. Фащенко, присвячені сучасним орфоепічним проблемам: «Орфоепія дієслівних форм» [Фащенко 2000, с. 42-51], «Орфоепія іменникових словоформ» [Фащенко 1999, с. 34-43], «Українська орфоепія – теорія і практика» [Фащенко 1999, с. 3-9]. Відображення особливостей вимови голосних і приголосних у рукописах Т. Шевченка, їх відповідність сучасним орфоепічним нормам досліджувала мовознавиця в статті «Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоепії» [Фащенко 1989, с. 63-65]. М. Фащенко навела мовні факти, які свідчать, що в рукописах творів Т. Шевченка відбиті майже всі вимовні норми, які згодом стали орфоепічними стандартами: вимова ненаголошеного [е] близько до [и], оглушення [з] у префіксі роз-, збереження [з] у префіксі без-, вимова [т'с'] як [ц'], [шс'] як [с'] тощо.

Праці О. Шонц присвячені проблемам становлення орфоепічних норм на матеріалі таких пам'яток, як «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського, «Практична граматика української мови» В. Сімовича,

«Словарь української мови» Б. Грінченка, «Хуторна поезія» П. Куліша [Шонц 2004, с. 98-107; Шонц 2006, с. 146-157].

Історичній орфоепії присвячені також статті М. Микитин (М. Дружинець), зокрема: «Формування орфоепічних норм української літературної мови (на матеріалі «Граматики малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського, «Словника української мови» П. Білецького-Носенка)» [Микитин 1994, с. 13–21], «Відбиття особливостей народного мовлення в «Енеїді» І. Котляревського (1798)» [Микитин 1996, с. 31–40], «Становлення орфоепічних норм вимови приголосних за рукописами Т. Г. Шевченка» [Микитин 1995, с. 67–70], «Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші та приповіді, або теж присловія посполитые...» Климентія Зіновієва» [Микитин 1996, с. 154–160], «Українське усне мовлення за першодруками – Кобзарь П. П. Артемовського-Гулака (1877) та Кобзарь Пыратынська ластівка Е. П. Гребинкы (1878): голосні та приголосні» [Дружинець 2016, с. 78–86], «Українське усне мовлення за пам'ятками давньоукраїнської літературної мови» [Дружинець 2018, с. 20–23] та інші, у яких висвітлюється роль досліджених писемних пам'яток у процесі становлення української орфоепії.

Регулятором орфоепічних норм української літературної мови є двотомний «Орфоепічний словник української мови» (2001–2003). Словник подає максимально простий і доступний опис фонетичних особливостей голосних і приголосних звуків у межах слова, який відповідає сучасній літературній нормі.

Таким чином, завдяки ґрунтовній та інформативній насиченості теоретичні праці, присвячені проблемам орфоепії, суттєво сприяли формуванню та закріпленню орфоепічних норм української літературної мови.

1.3. Нормативна база сучасного українського усного мовлення

Вище вже було визначене основне поняття орфоепії – науково обгрунтоване, соціально узаконене правило вимови, або орфоепічна норма.

Остаточне становлення орфоепічних норм сучасної української літературної мови відбулося в другій половині XIX ст. на основі особливостей народної вимови, які були відображені в писемних пам'ятках тих часів.

Незважаючи на те, що була створена усталена система правил, яких повинен дотримуватися мовець, не можна розглядати цю систему як явище константи.

У своєму розвитку вона змінюється й удосконалюється під впливом варіантів мови, які виникають в результаті територіальної ознаки, стилістичного вживання тощо.

Основні правила в нормативній базі сучасного українського мовлення – це правила вимови звуків – голосних і приголосних.

1.3.1. Правила вимови голосних звуків

Вимова наголошених голосних чітка та розмежована. Деяких змін зазнають лише деякі ненаголошені звуки за певних умов:

- голосний [e] – це широкий, відкритий звук, який в ненаголошеній позиції звужується та підвищує артикуляцію, тим самим наближуючись до [и]. Ця зміна відбувається найчастіше перед складом з наголошеними [і], [и] та [у] – $[v\text{и}^e\text{д}'\text{т}']$, $[v\text{и}^e\text{д}'\text{у}]$, $[v\text{и}^e\text{д}'\text{у}]$ і рідше перед складом з іншим наголошеним голосним, особливо з [e] – $[v\text{e}^n\text{д}'\text{е}]$;

- голосний [и] – це відкритий звук переднього ряду, високого піднесення, який в ненаголошеній позиції наближується до [e] перед складом з наголошеними [e], [a] – $[n\text{e}^n\text{с}'\text{е}m\text{на}]$, $[m\text{e}^n\text{н}'\text{а}l\text{и}]$ і рідше перед

складом з іншими голосними, особливо з [i], [и] та в кінці слова – [си^ед`іт`], [си^ед`і], [си<sup>е</sup>д`іти^е];

- голосний [о] – це лабіалізований звук заднього ряду, середнього піднесення, який в ненаголошеній позиції перед складом з наголошеними [у] або [і] наближується до [у] – [го^ул`убка], [ро<sup>у</sup>з`умни^ец`а]; при дуже швидкій вимові ненаголошений [о] перед складом із наголошеним [у] може вимовлятися як [у]: [зуз`ул`а]. Є випадки, коли вимова [о] не виявляє нахилу до [у]: коли він є сполучним голосним у складних словах: [одноку`рсни^ек]; також, за винятками, у словах іншомовного походження: [борд`ур], [монт`ују]; у префіксах до-, о-, об-, про-, роз- багатьох слів: [доб`ути<sup>е</sup>], [здоб`уток], [од`ужати<sup>е</sup>], [обсл`уга]; у низці суфіксів: [рwon`ути<sup>е</sup>], [трусон`ути^е].

- голосний [і] – це звук переднього ряду високого піднесення, який в наголошеній позиції на початку слова значно наближується до [и]: [і^иниш`і], [і<sup>и</sup>нод`і], [і^ин`іі] [Тоцька 1981, с. 146-147].

Отже, у зв'язку з вимовою голосних звуків можна узагальнити кілька найголовніших орфоепічних норм: наголошені (і ненаголошені) голосні вимовляються чітко й виразно, за винятком ненаголошених голосних [е], [и], [о], які зазнають незначних якісних змін за супровідних умов, які було викладено вище [СУЛМ 1993, с. 78].

1.3.2. Правила вимови приголосних звуків

Приголосні звуки в сучасній українській літературній мові вимовляються виразно та чітко, крім деяких випадків.

Дзвінкі приголосні звуки в кінці слова та перед глухими ні в якому випадку не оглушуються, їхня вимова здебільшого точно відповідає їхньому написанню, аби не відбувалось сплутування значення слів – [л`ід], [ка`зка], [со`лод].

Серед випадків переходу дзвінкого звука в СУЛМ виділяють перехід губно-губного дзвінкого звука [в] після голосного перед приголосним в нескладовий звук [ʋ̹] – [xóʔ iʋ̹], [koʋ̹zaniʋ̹], а також зміна перед наступним глухим дзвінкого звука [г] на [х] у словах [kʰ iʔm iʋ̹], [léxko], [wóxko], [nʰ iʔm iʋ̹], [dʰ iʔm aʔp], [dʰ oʔm y] [СУЛМ 1993, 80].

Глухі приголосні звуки перед наступними шумними дзвінкими вимовляються як парні їм дзвінкі – [nʔóʔ bʰa], [bʔorodʰ bʰa] [Тоцька 1989, с. 148].

Шиплячі приголосні звуки [ж], [ч], [ш], [ʃ̌ ʤ̌], а також [ш] + [ч] в кінці слова та складу завжди тверді – [час], [шчо]. Лише в позиції перед [і] та при подовженні вони є напівпом'якшеними – [ж'інка], [обліч':a] [СУЛМ 1993, с. 79].

Буквосполучення дж, дз можуть мати два значення:

1. коли в межах кореня слова вони передають один неподільний звук [ʃ̌ ʤ̌], [ʃ̌ ʤ̌] – [bʰ ʃ̌ ʤ̌olá], [ʃ̌ ʤ̌m iʋ̹];
2. коли вони знаходяться на межі двох різних частин слова та вимовляються як два окремих звука – підземний [nʰ iʔ ʤ̌zémniʋ̹], віджати [vʰ i ʤ̌ʤ̌atiʋ̹].

Прийменник і префікс з (з-) перед наступними глухими звуками вимовляється як глухий [с] – [с тобо́jy] (з тобою), [с':íł':y] (з сіллю).

У префіксі **роз-** та прийменнику-префіксі **без-** можлива подвійна вимова, при якій на ступінь оглушення впливає темп мовлення – [rozʰ iʋ̹ska]-[rosʰ iʋ̹ska], [beʰ zk iʋ̹échniʋ̹]-[beʰ sk iʋ̹échniʋ̹].

Нескладовий звук [ї] (орфографічно **й**) – це звук, який виступає на початку слова перед приголосним чи в кінці слова після голосного, а також після голосного перед приголосним – [íde], [zm iʋ̹], [gáída] [Тоцька 1989, с. 147].

Функціонування милозвучності як однієї з вимог літературної мови зумовлює збереження паралельних форм на письмі: в – у – уві, від – од, з – із

– *зі, -ся – -сь, -ти – -ть, -мо – -м, би – б, же – ж, хоча – хоч, -ові (-еві) – -у (-ю)* та ін. [СУМ 2001, с. 53].

1.3.3. Тверда та м'яка вимова приголосних звуків

Приголосний [ц] майже в усіх позиціях м'який, особливо в кінці слова – [хл^оп^ец`], [п<sup>а</sup>л<sup>е</sup>ц`]. Твердим звук виступає лише в словах іншомовного походження та перед складами з голосними звуками [е], [и] – [пал^ац], [ц^е гліна].

Губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф], задньоязикові [к], [х], [г] і гортанний [г] залишаються твердими, а в позиції перед [і] є напівпом'якшеними – [м'іра], [в'іра], [к'ім], [г'ірко]. У сполучі з наступним [й] губні вимовляються окремо – на письмі це передається апострофом [м'я́та], [п'я́т`].

Звук [р] є стверділим в кінці слова та складу й одночасно пом'якшеним у середині та на початку складу – [ма́т`ір], [бу́р'я́н], [бу́р'а], [р'а́бі ї].

Характерною є вимова м'яких звуків [т`], [д`], [з`], [с`], [ц`], [н`] перед наступними м'якими або пом'якшеними – [ц'в'ім], [с'в'ім], [н'іс`н`а], [ра́д`іс`т`ц`].

Усі зубні приголосні пом'якшуються перед наступним звуком [і], крім випадків збігу зубного та [і] на межі морфем та слів – у цьому випадку тверда вимова зберігається – [ме^нд`інсти^ету́т], [лис і соба́ка].

Перед голосним [е] приголосні звуки вимовляються твердо – [стен], [д^екрéт] [СУЛІМ 1993, с. 78-80].

У кінці слова завжди вимовляється [ц']: [к'іне́ц`], [гор'ілі́ц`], [холоде́ц`], [си<sup>е</sup>ні́ц`а], крім слів іншомовного походження та деяких вигуків, у яких виступає твердий кінцевий [ц]: [пал^ац], [шпри́ц], [ба́ц], [кла́ц].

1.3.4. Вимова груп приголосних звуків

Узгодження приголосних у мовленнєвому потоці є характерною рисою української орфоєпії. У реальному мовленні звуки не існують ізольовано: вони взаємодіють і впливають один на одного, утворюючи різні типи асиміляції. Найпослідовніше ці процеси проявляються у вимові груп свистячих і шиплячих приголосних. Основним механізмом є регресивна асиміляція, коли подальший звук змінює артикуляцію попереднього. Саме через це в українській мові усталилися певні норми вимови звукосполучень – як всередині слова, так і на стику слів.

Асиміляція шиплячих перед свистячими

Шиплячі приголосні під впливом наступного свистячого наближаються до його артикуляції та вимовляються як відповідні свистячі. Через це відбувається низка закономірних чергувань:

а) у середині слова:

[ш]+[с']→[с':]: [ди^еν^оу·j·e^іс':·a] (дивуєшся);

[ж]+[с']→[з'с']: [зw^а·з'с'·a] (звжся);

[ч]+[с']→[ц'с']: [м^ор^о·ц'с'·a] (морочся);

[ш]+[ц']→[с'ц']: [δ^о·с'ц'і] (дошці);

[ж]+[ц']→[з'ц']: [см^оу·з'ц'і] (смужці);

[ч]+[ц']→[ц':]: [х^оуст^о·ц':і] (хусточці);

[ж]+[з]→[з:]: [м'із^о:он^альний] (міжзональний);

б) на стику слів:

[ж]+[з]→[з:]: [аз:·а́раз] (аж зараз);

[ш]+[с]→[с:]: [ли^ес:·е^иб^е] (лиш себе);

[ш]+[з]→[з:]: [ли^ез:·а́раз] (лиш зараз);

[ч]+[з]→[д̌зз]: [х^оод̌зз·а́раз] (хоч зараз);

[ш]+[ц]→[сц]: [ли^есц^е] (лиш це) [Дружинець 2019, с. 68].

Асиміляція свистячих перед шиплячими

У зворотній позиції – коли свистячий стоїть перед шиплячим – він змінюється на відповідний шиплячий. Це також регресивна асиміляція за місцем творення:

а) у середині слова:

[с]+[ш]→[ш:]: [при^ен'іш:и] (принісиши);

[с]+[ч]→[шч]: [пар'аши^ен] (Парасчин);

[з]+[ш]→[жш]: [ві^ив'іжши] (вивізиши);

[з]+[ч]→[жч]: [м^оо'т^оу'жчи^ен] (Мотузчин);

б) у префіксі з-, у прийменнику з: [з]+[ш]→[ш:]: [ш:іти] (зшити)

[з]+[ж]→[ж:]: [ж:о'у'кн^оути] (зжовкнути);

[з]+[ч]→[шч]: [шчі^исти^ети] (зчистити);

[з]+[дж]→[ждж]: [ждж^ере'ла] (з джерела);

в) у префіксах роз-, без-; у прийменнику без:

[роз]+[ж]→[рож:]: [р^оож:о'у'ва^ити] (розжувати);

[без]+[ж]→[бе'ж:]: [бе'жж'арт^оу] (без жарту);

[роз]+[ш]→[рош:] і [рожш]: [р^оош:н^оур^оу'ва^ити] і [р^оожшн^оур^оу'ва^ити] (розшинувати);

[без]+[ш]→[бе'ш:] і [бе'жш]: [бе'ш:ва] і [бе'жшва] (без шва);

[роз]+[ч]→[рошч] і [рожч]: [р^оошче'са^ити] і [р^оожче'са^ити] (розчесати);

[без]+[ч]→[бе'шч] і [бе'жч]: [бе'шч'есні] і [бе'жч'есні] (безчесний);

[без]+[дж]→[бе'ждж]: [бе'ждж'ем^оу] (без джему);

г) на стику слів:

[с]+[ж]→[ж:]: [сп'а^ж:е] (спас же);

[с']+[ж]→[ж:]: [ди^еві^иж:е] (дивись же);

[с']+[шч]→[ш:ч]: [ди^еві^иш:че] (дивись ще);

[з']+[ж]→[ж:]: [зла'ж:е] (злазь же) [Дружинець 2019, с. 68–69];

[з] + [ш] → [жш] : [бе'жшуму] без шуму;

[з] + [ж] → [ж:]: [череж:ито] через жито [там само 2019, с. 69].

Уподібнення приголосного [д]

Приголосний [д] зазнає асиміляційних змін залежно від типу наступного звука.

а) серед свистячими → африкат [дз]

[д]+[с]→[д̌зс]: [v'íð̌зст^оуп] (відступ);

[д]+[з]→[д̌зз]: [v'íð̌ззнáка] (відзнака);

[д]+[ц]→[д̌зц]: [v'íð̌зце^нтр^ов^ий] (відцентровий);

[д]+[дз]→[д̌з:]: [v'íð̌з:е^нркáле^н:·а] (віддзеркалення);

б) перед шиплячими → африкат [дж]

[д]+[ж]→[дж̌ж]: [п'íð̌ж̌ж̌и^ви^{ти}] (підживити);

[д']+[ж]→[дж̌ж]: [с'áð̌ж̌же] (сядь же);

[д]+[ч]→[дж̌ч]: [v'íð̌ж̌ч̌и^сти^ети] (відчистити);

[д]+[ш]→[дж̌ш]: [v'íð̌ж̌ш̌и^укáти] (відшукати);

[д]+[дж]→[дж̌дж:]: [v'íð̌ж̌:е^нре^нлá] (від джерела).

На стику слів :

[д] → [дз] / [дж] залежно від наступного:

[д]+[с]→[д̌зс]: від Сави → [v'íð̌зсави];

[д]+[ш]→[дж̌ш]: від шефа → [v'íð̌ж̌шефа].

Асиміляція приголосного [т]

Вимова звука [т] перед певними приголосними істотно змінюється:

[т]+[с]→[ц]: [брáцтв^оо] (братство);

[т']+[с']→[ц':]: [с'м'í̌ж̌·é·ц':·а] (сміється);

[т]+[ц]→[ц]: [к^оорíц̌:е] (коритце);

[т]+[з]→[д̌зз]: [оð̌ззáраз] (от зараз);

[т]+[дз]→[д̌з:]: [оð̌з':v'ín'ók] (от дзвінок) [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006, с. 125].

Спрощення груп приголосних у словах-винятках

Деякі важкі для вимови групи приголосних спрощуються. Це стосується, зокрема, слів: [к'ісл'á ви̌й] – кістлявий; [хвасл̌ивий̌] – хвастливий [Блик 1988, с. 125].

Подібне спрощення спостерігається й у числівниках: *шістнадцять* → [ш'існадзц'ат]; *шістсот* → [ш'іс:от]; *шістдесят* → [ш'ізде(у)с'ат] [Дружинець 2019, с. 125–126].

Такі випадки підтверджують, що норми асиміляції діють у мовленні як цілісна система, не обмежена рамками слова.

Отже, система української орфоепії демонструє цілісну й послідовну модель уподібнення приголосних, яка охоплює як внутрішньословесні позиції, так і стики слів. Дотримання цих орфоепічних норм є важливою умовою грамотного усного мовлення та показником високої культури володіння українською мовою.

1.3.5. Вимова слів іншомовного походження

Існують окремі правила вимови слів іншомовного походження. Серед них:

1. Звуки [i] та [и] в словах іншомовного походження вимовляються відповідно до їх позначення на письмі, при чому ненаголошений [и] (як і в українській мові) наближається до [e]: [i'déja], [інст'інкт], [інсти^eт'ут], [ди^eна́м'іка], [ц'іфра].

2. Літери *i* та *ï*, *e* та *ε* в іншомовних словах передають відмінності у вимові, саме тому правильною є наступна вимова: [ру'їіна], [моза'їіка], [д'і'їета].

Але на початку кореня після голосного, що належить до префікса або є сполучним звуком у складному слові, йотація відсутня: [анти^eісторічний], [староінд'ійс'киї].

3. Звук [г] в словах іншомовного походження неоднаковий (походить з [g] чи [h]), проте вимовляється він як український [г]: [газ], [г'імн].

4. Буквосполученню *дж* відповідає один звук [⤿ДЖ]: [⤿ДЖаз], [⤿ДЖем].

5. Приголосні перед [e] в іншомовних словах вимовляються твердо: [ком'і́е́т], [л'і́е^нра́ту́ра] [Тоцька 1981, с. 152–153].

Навіть за наявності усталених орфоепічних норм дуже часто трапляються відхилення від них. порушення правил зазвичай відбувається внаслідок:

- впливу правопису на вимову (коли мовець намагається копіювати написання слів);
- впливу на вимову діалектного оточення;
- впливу на вимову близькоспорідненої мови;
- відсутності до 90-х років ХХ ст. в українському алфавіті літери г;
- індивідуальних особливостей мовця (фізичні вади органів мовлення).

Також відхиленням від орфоепічних норм вважається неправильне наголошування слів [Наконечна 2014, с. 50–51].

Отже, відповідність орфоепічним нормам є однією з важливих ознак культури усного мовлення.

Стійкими можемо вважати ті норми, які фіксуються в писемних пам'ятках, і навпаки, ті вимовні особливості, що не відбито в пам'ятках або засвідчено зрідка, хоч і стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних.

Основну причину недостатнього рівня володіння орфоепічними нормами пов'язуємо зі шкільною освітою, рівнем шкільних підручників, у яких обов'язково повинні наводитися зразки звучного і транскрибованого мовлення, що полегшуватиме оволодіння відповідними нормами [Дружинець 2019, с. 319].

1.4. Фонетичні зміни у вокалізмі та консонантизмі

Фонетичні зміни у вокалізмі та консонантизмі пов'язані з тим, що фонеми в реальному мовленні реалізуються не одним звуком, а низкою

конкретних варіантів – алофонів. Розрізняють основний (головний) вияв фонем, який не залежить від позиції у слові й від звукового оточення, та додаткові варіанти, зумовлені місцем звука в слові, сусідніми звуками або індивідуально-територіальними особливостями мовців. Відповідно в сучасній фонетиці говорять про **позиційні, комбінаторні та факультативні варіанти** фонем [Бакум 2008, с. 102].

Позиційними називають такі зміни звуків, які зумовлені загальними умовами вимови: розташуванням щодо наголосу, початку чи кінця слова (складу), характером складу (відкритий / закритий) тощо [Кочерган 2000, с. 133–134]. Для голосних це насамперед редукція в ненаголошеній позиції. В українській мові голосні звуки зберігають повнозвучність, але втрачають частину тривалості й напруженості, а деякі – і частину якісних ознак [СУЛМ: : Лексикологія. Фонетика 2010, с. 213–214]. Найбільших позиційних модифікацій зазнають ненаголошені [е], [и], [о]. Так, [е] у слабкій позиції звужується й наближається до [и] або, між м'якими приголосними (і це розглядається як комбінаторна модифікація), до [і]: *весна* [ве^нсна́], *заєць* [заје^іц']; ненаголошений [и] розширюється й наближається до [е]: *письменник* [пес'мє^н:и^єк], *зима* [зе^нма́]; [о] перед складом із наголошеним [у], [і] підвищує підняття й наближається до [у]: *поріг* [по^ур'іг], *зозуля* [зузу́л'а] [там само, с. 214-215]. Такі позиційні зміни не руйнують фонемної структури слова, але створюють фонетичне тло.

До позиційних змін належать і модифікації приголосних. Найхарактерніша з них – вокалізація сонорних [в], [й] у певних позиціях. На початку складу перед приголосним, а також у кінці слова (складу) після голосного ці фонемі реалізуються як напівголосні [ў], [ї]: *дав* [даў], *вхід* [ўх'ід], *край* [краї], *мав* [маў] [там само, с. 213-215]. У цій позиції вони фактично виконують функцію нескладових голосних, але на фонологічному рівні розглядаються як позиційні алофони (варіації) фонем /в/ та /й/. Позиційною є й імплзивність кінцевих носових [м], [н], [н'] перед паузою: у словах *сом*, *мамин*, *зелень* кінцеві сонорні вимовляються без повного

розімкнення, що також пов'язано з їхнім місцем у слові [СУЛІМ 1993, с. 52–55].

Комбінаторні зміни звуків – це такі зміни, які відбуваються внаслідок взаємозв'язку між сусідніми звуками та пристосування вимови одного звука до іншого [там само, с. 55].

Приголосні звуки у потоці мовлення через сусідство з іншими звуками і швидкий темп мовлення зазнають змін більш значних, ніж голосні звуки.

Серед комбінаторних змін приголосних звуків виокремлюються такі:

- акомодация;
- асиміляція;
- дисиміляція;
- спрощення тощо [Кочерган 2000, с. 135].

Акомодация (від лат. *accomodatio* "пристосування") – це пристосування звуків, які знаходяться поруч [там само, с. 135]: *сом* [с° ом], *бік* [б 'ік], *льон* [л'он].

Асиміляція (від лат. *assimilatio* – «уподібнення») – це артикуляційне уподібнення у потоці мовлення одного звука до іншого, яке може відбуватися як у межах одного слова, так і на межі слів [Наконечна 2014, с. 29]. Наприклад, у слові *боротьба* дзвінкий [б] впливає на попередній глухий [т'] і уподібнює його собі, тобто одзвінчує його: [бород'ба] [Кочерган 2000, с. 136].

За результатами асиміляція буває повна (повне уподібнення та злиття двох звуків в один довгий за всіма параметрами творення) та часткова (уподібнення звуків, які не схожі хоча б за одним параметром); за напрямком дії – прогресивна (зміна зумовлена впливом попереднього звука на наступний) та регресивна (зміна зумовлена впливом наступного звука на попередній); за відстанню між уподібнюваними звуками – суміжна (взаємодія між звуками, що розташовані поряд) та дистантна (взаємодія між звуками, які розділені в слові іншими звуками) [там само, с. 137–138; Наконечна 2014, с. 29–30].

Різновиди асиміляції:

- асиміляція за дзвінкістю-глухістю – уподібнення приголосного до наступного парного йому приголосного за диференційною ознакою «дзвінкість-глухість»: *молотьба* → [*молод 'ба*];

- асиміляція за місцем творення – взаємодія свистячого та шиплячого приголосних:

- а) у результаті взаємодії наступного шиплячого на попередній свистячий, свистячий звук стає шиплячим: *приніси* [*ш:*], *безжурний* [*ж:*], *привізи* [*жш*], *Парасчин*, [*шч*];

- б) у результаті взаємодії наступного свистячого на попередній шиплячий, шиплячий звук стає свистячим: *миєшся* [*с':*], у *плящі* [*с 'ц '*], *зважає* [*з 'с '*];

- асиміляція за способом і місцем творення – взаємодія зубних приголосних [д]-[т] з наступним шиплячим і свистячим: у результаті взаємодії наступного шиплячого на попередній зубний, утворюється сполука шиплячого афrikата з шиплячим приголосним : *Вітчизна* [*ч:*], *багатший* [*чш*];

- асиміляція за способом творення – взаємодія зубних приголосних [д]-[т] з наступним свистячим: у результаті взаємодії наступного свистячого на попередній зубний, утворюється сполука свистячого афrikата зі свистячим приголосним: *братство* [*цт*], *коритце* [*ц:*], *сміється* [*ц ':*];

- асиміляція за твердістю-м'якістю – уподібнення твердих передньоязикових [д, т, з, с, дз, ц, л, н] м'яким приголосним тієї ж групи, коли твердий приголосний набуває м'якості перед наступним м'яким приголосним, наприклад, *дня* [д'н'а], *весняні* [veⁿс'н'ан'і], *радість* [ра́д'іс'т'ц']. [Кочерган 2000, с. 137– 138].

Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* – "розподібнення") – це артикуляційне розподібнення у потоці мовлення двох звуків, які є подібними, схожими або однаковими. У сучасній українській мові наслідки давньої дисиміляції, що

виникла ще на спільнослов'янському ґрунті, спостерігаємо у чергуванні звуків [д]//[с], [т]//[с] у корені слова: *вести* / *веду*, *мести* / *мету*, *плести* / *плету*, *класти* / *кладу*, *прясти* / *пряду* [Наконечна 2014, с. 34–35].

Отже, одна з причин комбінаторних змін – це артикуляційна зв'язаність звуків, особливо сусідніх. Кінцева фаза артикуляції попереднього звука своєрідно накладається на початкову фазу артикуляції наступного. Таке явище називається коартикуляцією.

Окрему групу становлять **факультативні** варіанти фонем – такі звуки, які можуть уживатися замість основного вияву в сильній, незалежній позиції (тобто там, де позиція й оточення не зумовлюють зміни), не порушуючи ідентичності фонем [СУЛМ 1969, с. 219]. Класичний приклад – реалізація фонем /в/: нормативним вважається губно-губний щілинний приголосний [w] (вода [вода]), однак частина мовців у тій самій позиції вимовляє губно-зубний [v] (вода [вода]); отже, [v] розглядають як факультативний варіант фонем /в/ у позиції перед голосними заднього ряду. Подібні коливання спостерігаємо й у вимові деяких інших приголосних (ступінь пом'якшення, тривалість аффрикат тощо), що формують орфоепічні дублети. Важливо, що факультативні варіанти не залежать безпосередньо ні від позиції у слові, ні від конкретного звукового оточення, а відображають індивідуальні, соціальні та територіальні особливості мовлення.

Звукове поле фонем утворюють усі її звукові реалізації (головний вияв фонем, основні та додаткові варіанти).

Поняття *звукового поля фонем* є одним із ключових у сучасній фонології, оскільки дає змогу описати всю повноту її артикуляційних і акустичних реалізацій. Як зазначає І. Білодід, звуковим полем називають сукупність головного вияву фонем та її варіантів – позиційних, комбінаторних і додаткових, які виникають під впливом фонетичного оточення й обставин мовлення [СУЛМ 1969, с. 218–221]. У центрі такого поля перебуває головний вияв – звук, що реалізується у «сильній позиції»,

де на нього не діють інші фонетичні чинники. Саме від нього відгалужуються різноманітні периферійні варіанти, які формують структуру звукового поля.

Додаткові варіанти становлять особливий тип фонемних реалізацій, адже можуть збігатися з головними виявами інших фонем. Наприклад, у слові *розжарити* фонема [з] через асиміляцію вимовляється як [ж], а в слові *боротьба* фонема [т'] переходить у [д'] під впливом наступного дзвінкого приголосного [СУЛМ 1969, с. 221–222]. Саме в таких випадках відбувається нейтралізація диференціальної ознаки (глухість–дзвінкість чи місце творення), тобто тимчасова втрата протиставлення, що також є невід’ємною частиною звукового поля.

Таким чином, звукове поле має структуру, що виглядає як кола навколо центру, де центр – найважливіший елемент, а далі – шари, які віддаляються від центру: у центрі – головний вияв фонем, далі – позиційні варіанти як найстійкіші периферійні реалізації, потім комбінаторні варіанти, і нарешті – додаткові варіанти, які виникають через перехрещення звукових полів різних фонем. Особливо часто такі перехрещення трапляються в групах шиплячих і свистячих приголосних, що пояснює значну кількість девіацій у їх вимові.

Застосування поняття звукового поля дає змогу пояснити варіативність фонем не як порушення, а як природну властивість функціонування українського звукового ладу. Наприклад, вокалізація [в] (перехід у [ў]) належить до слабких норм, оскільки варіантність цієї фонемі є значною; ненаголошені [е] та [и] навпаки належать до стійких орфоепічних норм; початковий [і] демонструє підвищену залежність від орфографії; а ненаголошений [о] часто редукується до [у]-подібного звучання [СУЛМ 1969, с. 221]. Таким чином, звукові поля демонструють різний ступінь стабільності фонемних реалізацій та пояснюють причину появи факультативності, асимілятивних змін і нейтралізації ознак.

Отже, деякі звуки пристосовуються до інших, деякі уподібнюються, коли поряд стоять звуки однієї групи, а деякі зазнають змін під впливом

сусідніх. Такі зміни відбуваються задля полегшення вимови та покращення звучання.

1.5. Гендерна орфоепія

Дослідження орфоепічної норми в соціолінгвістичному аспекті базується на вияві особливостей вимови, які залежать від різних соціальних характеристик мовця, таких як вік, стать, гендер, вид діяльності тощо.

У роботі представлено дослідження, яке базується на гендерній специфіці усного мовлення українців, саме тому слід більш детально розглянути поняття «гендер» та його участь в лінгвістиці.

Початок гендерним дослідженням дала так звана «Жіноча хвиля», яка вирувала на Заході в кінці 60-х – на початку 70-х років. Термін виник в англomовному просторі і є англійським омонімом до граматичної категорії роду, через що створює певні труднощі в своєму лінгвістичному поясненні.

Гендер – це відношення приналежності, він закріплює за певним об'єктом або індивідом позицію в середині класу, а, відповідно, й позицію відносно інших вже створених і закріплених класів.

Прийнято вважати, що гендер – це соціокультурна категорія, яка вбачає в собі систему цінностей, норм і характеристик жіночої та чоловічої поведінки, стилю, рис, що були сформовані ними як особистостями в процесі соціалізації. Тобто це поняття фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі [Мельник 2004, с. 10].

Специфічні ознаки гендеру в орфоепії полягають у проявах мовлення крізь призму чоловічої та жіночої свідомості. Загальноприйняті переконання в тому, що саме належить чоловікам, а що жінкам, виявляється й у вимові. Розбіжності в чоловічому та жіночому мовленні зараз не настільки значні, аби свідчити, що стать є визначальним моментом комунікації, як це передбачалося на початку гендерних досліджень. За умови рівності інших соціальних умов чоловіки і жінки обирають різні стратегії мовленнєвої

поведінки. Вивчення гендерної варіативності у вимірах соціофонетики дозволяє встановити наявність не абсолютних особливостей вимови, в мовленні чоловіків і жінок, а розбіжності вимови, щодо конкретних фонетичних перемінних [Петренко, Ісаєв, Петренко 1999, с. 64–69].

1.5.1. Лінгвістична гендерологія: мета і завдання

У складі міждисциплінарних гендерних досліджень існує напрям, який називається лінгвістичною гендерологією, або гендерною (феміністською) лінгвістикою. Цей напрям вивчає гендер у його лінгвістичному прояві.

Систематичний аналіз гендерних аспектів мови розпочався лише в середині 1970-х років. Найбільшого розквіту лінгвістична гендерологія досягла у зв'язку зі зміною наукової парадигми в гуманітарних науках, що припала на останні десятиліття ХХ ст.

Цей напрям гендерології займається пошуком, описом і дослідженням гендерної асиметрії в мові (тобто нерівномірна репрезентація в мовленні осіб різної статі) і розробкою соціальної й культурної програми кореляції мови з погляду рівноправності чоловіка і жінки; співвідносить мову з особистістю за ознакою соціальної статі.

Л. Ставицька зазначила: «сучасна лінгвістика переживає своєрідний «гендерний бум», а тому можна і слід говорити про накопичені ідеї, напрями пошуків та експериментів, маючи на оці становлення української лінгвістичної гендерології, бо гендер як ніяке інше соціолінгвістичне поняття, закорінений в умови життя, реалії, норми і традиції певної культури» [Ставицька 2003, с. 30].

Серед завдань гендерної лінгвістики прийнято розглядати 2 групи питань:

1. функціонування та відображення гендеру в мову (чоловіча та жіноча номінативна система, лексикон, синтаксис, категорія граматичного роду і ряд подібних об'єктів) – вивчається шляхом опису

та пояснення того, як у мові проголошується наявність людей різної статі тощо;

2. мовленнєва або навіть і цілком комунікативна поведінка жінок та чоловіків (відмінності в їхній мові, класифікація та пояснення цих відмінностей) – вивчається шляхом визначення засобів, за допомогою яких гендер конструюється в різних контекстах, та впливу соціальних факторів та комунікативного середовища [Корольова 2019, с. 27].

У лінгвістиці змінилося уявлення про гендер, оскільки він не є статичною, внутрішньо притаманною характеристикою комунікантів, а є тим, чого набуває особистість в кожен момент мовлення. Згідно з динамічним підходом мова комуніканта будь-якої статі може мати як жіночі, так і чоловічі риси, тому гендер розглядаєть не як те, що люди мають, а як те, що вони створюють. Звідси поняття «створювати гендер». Також Л.Ставицька виділяє три періоди розвитку гендерних досліджень:

I період: 1960 – 1970 рр. Ранній період, у якому переважає соціолінгвістичний підхід, домінують кількісні методи досліджень чоловічого та жіночого мовлення.

II період: 1970 – 1980 рр. Період становлення культурологічного підходу. Виникає поняття „гендер”, що вважають в основному культурним конструктом. Превалює якісна, етнографічна методологія досліджень.

III період: з початку 90–х років минулого століття. Виникає більш динамічна соціально–конструктивістська модель гендеру, що робить можливим сполучення якісного й кількісного підходів [Ставицька 2003, с. 32].

В Україні гендерна лінгвістика розвивається, спираючись на випробувані в зарубіжній лінгвогендерології методи.

1.5.2. Гендерні особливості сучасного мовлення українців

Прийнято безпосередньо співвідносити рівень мовленнєвої культури за опозицією «соціальне-індивідуальне», через що, окрім індивідуальних факторів, він також визначається багатьма іншими соціально та ситуативно зумовленими чинниками, у тому числі і статтю мовця.

Якщо брати до уваги таку соціальну характеристику мовця, як гендер, то чоловіки і жінки обирають різні стратегії мовленнєвої поведінки, що виявляються в моделях побудови текстів, у використанні мовних засобів, в асоціаціях, що виникають у чоловіків і жінок. А звідси гендерна варіативність мовленнєвої поведінки вивчається на різних рівнях мови: фонетичному, лексичному, граматичному [Норець 2007, с. 1–2].

Соціальний статус носія мови тісно пов'язаний з поняттям „стилю вимови, який встановлюється лише з детальною характеристикою соціального „обличчя” мовця.

Мовна поведінка носіїв мови формується під впливом комплексу соціальних чинників, серед яких важливе місце посідають вік, професійна належність та гендер [Урсул 2024, с. 62–65].

Вивчення гендерної варіативності у вимірах соціофонетики дозволяє встановити наявність не абсолютних особливостей вимови в мовленні чоловіків і жінок, а розбіжності вимови щодо конкретних фонетичних перемінних, які підтверджують виділення чоловічого і жіночого гендерлектів.

Гендерлект – це передбачуваний приблизний набір ознак жіночої та чоловічої мови, стратегії та тактики мовної поведінки чоловіків і жінок у різноманітних комунікативних ситуаціях у контексті тієї чи іншої культури.

Характерним є те, що чоловічий стиль життя більшою мірою є «предметно-інструментальним», а жіночий – «емоційно-експресивним».

На основі експериментальних досліджень встановлено, що жіночому емоційному мовленню властива фонетична експліцитність, тоді як для

чоловіків характерна лексична. Для чоловічого мовлення характерна велика наполегливість, вимогливість, авторитарність, прагнення взяти ініціативу в розмові, агресивність.

Прийнято розрізняти емоційні домінанти, які є характерними для чоловічого, а які для жіночого мовлення:

- для чоловіків важливим є перебування в ролі лідера у розмові – вони намагаються вести розмову, бути всеобізнаними, випереджати чийсь думки; їм властивий високий ступінь активності; бажання підвищити свій статус за рахунок демонстрації своєї проінформованості та розігрування ролі експерта;

- жінки завжди намагаються продемонструвати свою зацікавленість темою розмови, співрозмовником, його словами; у порівнянні з чоловіками, їм характерний не такий високий ступінь активності, а також вони не прагнуть підвищити свій статус в очах співрозмовника.

Якщо розбирати гендерні особливості на різних рівнях мови, то доречно буде наголосити що у сфері фонетики жінкам властиве переважання голосних звуків над приголосними, чоловікам притаманне переважання приголосних над голосними звуками. Жіночому емоційному мовленню властиве використання мелодичних модуляцій, тоді як чоловікам характерне особливе використання лексико-граматичних засобів.

У сфері лексики різниця спостерігається у тому, що чоловіки та жінки мають різні сфери діяльності, які впливають на вибір тієї чи іншої тематики бесід.

У сфері граматики яскраво виражена велика схильність жінок до вживання вигуків. З особливостей у сфері синтаксису виділяється використання чоловіками вступних конструкцій зі значенням високого ступеня впевненості, тоді як жінки використовують ці конструкції зі значенням невпевненості.

Комунікативна поведінка чоловіків спрямована на самоствердження, виконання соціальних завдань, зосередженість і цілеспрямованість, тоді як комунікативна поведінка жінок – на внутрішній світ, комфортність спілкування, безтурботність та вираження власних почуттів та емоцій.

Жінка прагне пристосуватися до умов, що диктуються мовленнєвою ситуацією, а чоловіки активно впливають на навколишнє середовище та намагаються змінити певні обставини так, як вони саме й планують.

Отже, гендер кваліфікують як багатоаспектну категорію і в межах суспільства, і в межах особистості. Гендер як соціальна стаття і культурна метафора є вельми результативним аспектом аналізу в соціолінгвістиці. Ця думка щодо гендеру дала можливість виявити культурно-символічні суттєві ознаки цього поняття. Ми зосереджуємося на визначенні основної мети та завдань лінгвістичної гендерології та тих характерних ознаках проаналізованого нами мовлення українців, що зафіксовані в матеріалах нашого соціопитування.

До аналізу залучено мовлення 50 осіб: респондентів-чоловіків – 23, респондентів-жінок – 27, що надало змогу максимально унаочнити орфоепічні відмінності в цих групах.

РОЗДІЛ 2. ПОЗИЦІЙНІ, КОМБІНАТОРНІ та ФАКУЛЬТАТИВНІ ЗМІНИ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ

2.2. Вокальна асиміляція: результати соціопитування

Усне мовлення сучасної української молоді демонструє численні позиційні, комбінаторні та факультативні відхилення від кодифікованих орфоепічних норм [Урсул 2025, с. 31–37].

В усному мовленні часто порушується норма вимови голосних звуків, а саме ненаголошених [и], [е], [о], наголошеного початкового [і]. У рамках нашого дослідження було простежено, визначено та проаналізовано такі зміни в усному мовленні представників різних гендерних груп. Серед основних понять визначення норм вимови ми оперували наступними: Слабкими вважатимемо норму, показник володіння якою молоддю становитиме менше 50 %, відповідно – сильними – 50 % і більше.

Респондентами нашого опитування стали студенти закладів освіти Одеської, Київської та Вінницької областей, зокрема студенти філологічного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова, мешканці м. Одеса, м. Подільськ, Подільського району, м. Жмеринка.

Згідно із сучасними нормами вимови **ненаголошеного [и]**, виокремлюємо такі тенденції його реалізації в усному мовленні:

1. наближення до [и^е]: [зи^емо́виї];
2. до [е^и] перед складом із наголошеними [а]: [ле^ижва́р],
3. до [е^и] **чи** [е] перед складом із наголошеними [е]: [пе^ис'ме́н:и^ек, пeс'ме́н:и^ек], [ve^идélка, vedélка];
4. до [е^і] між м'якими приголосними: за́сць [за́је^іц'] [Дружинець, Філімончук 2020, с. 267].

Для визначення рівня володіння нормою вимови ненаголошеного [и] респондентам нашого соціопитування було запропоновано прочитати слова **вершник, виделка, життя**. У результаті, можемо стверджувати, що на основі трьох прочитаних слів рівень володіння нормою вимови ненаголошеного [и] становить 77%.

У слові **вершник** маємо незначне наближення ненаголошеного [и] до [е], яке вимовили 84 % респондентів. При вимові цього слова респонденти допускали одну девіацію – чітко без наближень вимовляли ненаголошений [и] [*véршник*]. Помилки допустили 16 % опитаних.

Порівнюючи з результатами масштабного дослідження [10, с. 267], спостерігаємо значну регіональну варіативність: у Південній Україні норми дотримуються 84% респондентів, у Північній – лише 12%, у Центральній – 68%, на Сході – 16%. Західноукраїнські інформанти взагалі не демонструють цієї норми. Українська діаспора показує інші результати: у Канаді норми дотримуються 30% опитаних, у США – 60%, в Європі – 20% [Дружинець 2019, с. 296-297].

Слово **виделка** [*vedélka*], [*ve"déлка*] правильно вимовили 70 % опитаних України, але знову деякі респонденти при вимові виходять за рамки орфоепічної норми і відтворюють орфографію [*видélка*].

У слові **життя** [и] наближається до [е] сильніше і позначається в транскрипції як [e"] [*же"т':á*], але 22 % учасників соціопитування вимовляють у цьому слові [и] згідно з нормами правопису [*жит':á*].

Історичні свідчення фіксації букви е на місці ненаголошеного [и] простежуються ще в давньоукраїнських пам'ятках. Спорадичні приклади знаходимо у "Слові о полку Ігоревім": Володимерь, у Виголексинському збірнику XII–XIII ст.: *преде ревы*. Активніше це явище відбивається в пам'ятках XV–XVIII століть: *нашеми* (Богд. XV), *ожєвали*, *Некита*, *сидить*, *цебули*, *метрополита*, *Чегерин*, *презначаєть* [там само, с. 45-47]. У творах класиків української літератури ця особливість також зберігається: в «Енеїді» І. Котляревського – *умераю*, *помелився*, у граматичі О. Павловського – *шипшина*, в альманасі «Русалка Дністров» – *лебонь*, *заберає* [там само 2019, с. 48].

Отже, можна стверджувати, що у вимові більшості респондентів вокальна асиміляція відбивається.

Далі ми розглянули зміни **ненаголошеного [е]**, які, на думку О. Пономарева, є якісною редукцією, що стосується тільки ненаголошених [е], [о] [Дружинець 2019, с. 269]. Простежуються такі тенденції наближення звука [е], що перебуває в ненаголошеній позиції:

1. до **[и]**: [ve^uсна́], сильніше наближається до [и] і передається в транскрипції як [и^е] перед складом із наголошеними [і], [и], [у], а перед складом із наголошеним [и] можемо мати і чистий [и]: [ви^ез'ін':а], [стиж'іна чи сти^еж'іна]; [пи^еру́ка], [ни(е)с'імо], [ни(е)с'у], [ни(е)с'і] чи [нис'і] (несімо, несу, неси);

2. до **[и]** перед складом із наголошеним [и] при швидкому темпі мовлення: [вид'і], [вил'ікий] (веди, великий);

3. до **[е(и)]** перед складом з іншими голосними, особливо з [е]: [че(и)ка́ти], [ме(и)не́], [не(и)сла́], [не(и)сло́], [суве(и)ре́н':іс'т'ц'] (чекати, мене, несла, несло, суверенність);

4. до **[и(і)]** при швидкій вимові перед наголошеним [і]: [ни(і)ч'ім'] (печіть);

5. до **[і]** між м'якими приголосними: [окра́је(і)ц'] (окраєць);

6. до **[і]** тільки після м'якого: маєш [ма́је(і)ш];

Респондентам було запропоновано вимовити слова **вершина, перука, весна, везіння**. Результати вимови ненаголошених **[и], [е], [о]** подано в Додатку А 1.

Беручи до уваги результати проведеного нами соціопитування, можна наголосити на тому, що 90 % опитаних вимовляють слово **вершина** згідно з нормою [вириш'іна], [ви^ериши 'на], а решта виходять за рамки орфоепічної норми і відтворюють орфографію [верш'іна].

За соціофонетичним дослідженням М.Дружинець, регіональні показники суттєво відрізняються: у Південній Україні норми дотримуються 90% опитаних, у Центральній – 58%, у Західній – лише 20%, на Півночі та Сході – по 10%. Діаспора демонструє такі результати: Канада – 30%, Європа

– 10%, а респонденти зі США взагалі не володіють цією нормою [Дружинець 2019, с. 270].

У слові **весна** ненаголошений [е] наближається до [и] і 16 % опитаних в Україні порушують це правило, копіюючи написання (*[vesná]*), інші респонденти вимовляють згідно з нормою – *[ve^usná]*. Регіональний аналіз показує, що правописну вимову *[vesná]* демонструють 28% західноукраїнців та 38% східноукраїнців, тоді як українці Канади (90%), Європи (93%) та США (10%) переважно дотримуються норми [Дружинець 2019, с. 295].

Слово **везіння** *[vɛz^ʲʲinː'a]*, *[vɪz^ʲʲinː'a]* правильно вимовили 70 % респондентів, а решта інформантів у мовленні відтворили написання (*[vez^ʲʲinː'a]*).

Як правило, у слові **перука** ненаголошений [е] вимовляється як [и^е] або [и]: *[tɪ^еrúka]* чи *[пирúка]*, проте 58 % респондентів при вимові відтворюють правописні норми *[перúка]*.

Рівень володіння нормою ненаголошеного [е] на основі слів **вершина**, **перука**, **весна**, **везіння** становить 72 %, переважно у мовленні домінують норми написання. З нормами вимови українці починають ознайомлюватися в шкільному курсі.

Ненаголошений [е] в позиції між м'якими приголосними наближається до [і]. У слові «усміхається» 64 % опитаних вимовляють згідно з нормою – [e^і]: *[us'm'ixáje^іɥː'a]*. У цій позиції, на думку М. Наконечного, допускається й вимова [е] як [і^е] чи [і^и] [Наконечний 1969, 89]. Ненаголошений [е] в більшості випадків наближається до [и].

Звернемось до писемних пам'яток давньо– та староукраїнської літературної мови. Буква и на місці е зрідка трапляється у писемних пам'ятках, що відбивали окремі фонетичні особливості південних слов'янських говорів, ще з XI ст.: *наричѣши* (Ізб. 1073, с. 112), *на кристѣ* (157), *оучитиѣ* (233). Згідно з кодифікованими нормами, ненаголошений звук [и] наближається до [е], проте в позиції перед складом з наголошеними

[á] та [é] вимовляється як [e^и]. Літера и на місці ненаголошеного [e] часто зустрічається у пам'ятках пізнішого періоду, зокрема у Євангелії 1283 р.: *учитилю, мучитилемъ*, у Євангелії Верховича XIV ст.: *ожинися*; у Крехівському Апостолі 1560 р.: *чирвоний*, у Літописі Величка: *канцеляриєй* (31) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979, с. 263].

Ми також розглянули зміни **ненаголошеного звука [o]**, який перед складом з [y], [i] в основі слова наближається до [y]: *розумниця* [po^yzú^ини^иц'a], [py^иzú^ини^иц'a], *борідка* [bo^yp'ídka]. При дуже швидкій вимові ненаголошений [o] перед складом із наголошеним [y] може вимовлятися як [y].

Для простеження рівня дотримання норм вимови ненаголошеного [o] було обрано слова **проміння** та **зозуля**. Слово **проміння** [pro^ym'ín':a] згідно з орфоепічною нормою вимовили 74% опитаних, а слово **зозуля** [zu^yzúl'a] вимовляють правильно 80%. Загальний показник норми вимови ненаголошеного [o] становить 77 %

Отже, в конкретно запропонованих словах при вимові ненаголошених голосних [e], [и], [o] та початкового голосного [i] зустрічаються девіації, зумовлені впливом правопису, відсутністю теоретичних знань чи тільки відсутністю теоретичної бази. Таким чином, більш слабкими нормами вважаємо норми вимови ненаголошеного [o] перед наголошеним [y], ненаголошеного [o] перед наголошеними [i], початкового наголошеного [i]. Найкраще володіють інформанти нормами вимови ненаголошеного [e] та ненаголошеного [e] в позиції між м'якими приголосними.

За результатами масштабного соціофонетичного дослідження, проведеного М. Дружинець, ступінь редукції ненаголошених голосних суттєво залежить від регіону. У Південній Україні спостерігається тенденція до **зближення ненаголошеного [e] з [и]**, що підтверджено у мовленні 72 % респондентів. У Західній Україні явище менш поширене — у більшості випадків вимову [e] зберігають (приблизно 70 %), тоді як на Півночі

фонетичні зміни майже не виявлені, оскільки домінує орфографічна норма [Дружинець 2019, с. 294–298].

Українці зарубіжжя демонструють іншу картину: респонденти з Канади та США (особливо 2–3 хвиля міграції) часто зберігають традиційну нормативну вимову, але молодь діаспори демонструє тенденцію до **надредукції**, тобто повного переходу ненаголошеного [e] у [и], що зумовлено міжмовним впливом англійської.

Найбільше звукове поле за нашим дослідженням представлене прикладами [vɪ^eрши́'на], [vɪрши́'на], [vɛрши́'на], [vɛ^uснá], [vɪснá], [vɛснá], [vɪ^eз'ін:'а], [vɪз'ін:'а], [vɛз'ін:'а], [пɪ^eрúка], [пɪрúка] [пɛрúка] і це стосується фонем /e/, яка реалізується в [ɪ^e], [ɪ], що розглядаються як позиційно-комбінаторні варіації, в [ɛ^u] – як позиційна варіація та в [e] – як головний вияв.

2.3. Вимова наголошеного початкового [і]: результати соціопитування

Початковий наголошений голосний [і́] вимовляється з призвук до [и]>[і^u], або ж взагалі переходить в [и] чи [иⁱ]: інколи [і́'нколи], [і́нколи], [і^u'нколи].

У слові *іноді*, яке було винесено для опитування, початковий [і́] є наголошеним, тому згідно з нормою [і́] маємо вимовляти як [і^u], [иⁱ] або [и]: [і́'нод'і], [і́нод'і], [і^u'нод'і], проте 24 % опитаних при вимові цього слова відбивають орфографічні норми. За результатами наукового дослідження 66 % українців (82 % в ПнУ, 24 % – ПдУ, 100 % – ЗхУ, 100 % – СхУ, 24 % – ЦУ) при вимові цього слова відбивають орфографічні норми [Дружинець 2019, с. 273].

Фіксується вживання [и] на місці початкового [і́] в словах *інакше* (3:12,33), *іноді* (3:16,22), *інчих* (3:20), *між інчим* (3:31) драгоманівка. Така особливість виявлена в харківському виданні «Короткого нариса української мови» О. Синявського (1918): *инші* (20: 3), *инако* (20:3). Початковий [и] на

місці [i] в певній групі слів, властивий українській вимові, фіксується у першодруках XIX – початку XX ст. [Шонц 2004, с. 100].

Правопис є головним чинником нормування і регулювання не лише писемної форми літературної мови, а й усної: написання сприймалося та сприймається переважною більшістю носіїв літературної мови як норма вимови. Таким чином, правопис, у багатьох моментах, не відбиваючи домінувальних у мові особливостей вимови, завжди впливав на неї. Тому усне мовлення під впливом орфографії набувало неорганічних для української мови рис, зокрема ці особливості стосувалися не лише звукового образу мовлення, а сягали глибинних змін – фонемного рівня мови.

У шкільних підручниках правило щодо вимови наголошеного початкового [i] не розкривається детально, а це і визначає низький рівень володіння нормою вимови початкового наголошеного [и], але ця орфоепічна риса дуже важлива, підкреслює своєрідність української вимови, тому, безперечно, треба звертати увагу на цю норму ще в шкільному курсі.

Із 3 червня 2019 року почав діяти новий Український правопис. Унормована можливість у деяких випадках писати и на початку слова, що раніше офіційно «заборонялося» і вимагалось писати лише і. Так, літера «и» на початку можлива лише у двох давнозасвоєних українських словах: **ірій** та **ірій**, **ірод** та **ірод** (у значенні «дуже жорстока людина») [Український правопис 2019, с. 11].

2.4. Вимова нескладових консонантів [в], [й]: результати соціопитування.

За місцем артикуляції звук української мови [в] губно-губний. За участю голосу і шуму він сонорний, за способом творення – щілинний.

Оскільки приголосний [в] – сонорний, це позначається на його позиційному поведженні. Як й інші сонорні, він не оглушується перед глухими, у кінцевій позиції після голосного. У цих позиціях звук української мови [в] не тільки не приглушується, а навпаки, набуває звучності,

переходить в [ʏ] нескладовий. **Нескладовий [ʏ]** з'являється також і перед дзвінками та сонорними, як, наприклад, у словах: *вздовж* – [ʏ]здо[ʏ]ж; *враз* – [ʏ]раз.

Терміном «[ʏ] нескладовий» позначають голосний, позбавлений властивості утворювати фонетичний склад (тому й «нескладовий»). Про такі голосні говорять як про нескладотворчі, тобто – не здатні творити склади. **Нескладовий [ʏ]** або закриває склад: *пра[ʏ]-да*, *хо-ди[ʏ]*, або прикриває в сполучі з іншими приголосними: [ʏ]права.

Нескладовий [ʏ] – позиційний варіант (варіація) губно-губного сонорного щілинного звука [в]. Він вимовляється на місці [в] перед будь-яким приголосним на початку слова чи в середині слова після голосного перед приголосним, а також в абсолютному кінці слова після голосного. Він не може переходити у звук [ф] у кінці складу чи слова [Фащенко 1998, с. 39]. Звук [в] вимовляється як приголосний тільки перед голосним: *вона* [wона] (губно-губний), *вітер* [v'іте(и)p] (губно-зубний).

Для простеження правильності вимови для опитування було запропоновано прочитати слова *впав*, *навчання*, *вовк*. Результати вимови **нескладових консонантів [в] та [й]** подано в Додатку А1.

Лексему *вовк* [woʏk] вимовили правильно 30 % респондентів; слово *впав* [ʏпаʏ] – 58 % опитаних (усі інші, допускаючи три типи помилок, вимовляли [фпаф], [фпаʏ], [впаф]); лексему *навчання* [наʏчан':а] – тільки 28% інформантів.

Володіння нормою вимови [в] як [ʏ] (на основі слів *впав*, *навчання*, *вовк*) становить 25 %, тобто можемо говорити про слабкість норми.

Нескладовий [ї] (орфографічно й або і), що виступає на початку слова перед приголосним, у кінці слова або складу після голосного перед приголосним, у кінці слова після голосного, в українській мові вимовляється як відповідний короткий голосний. Перехід [й] в [ї] демонструють такі слова: [с'іл'с'киї], [наїм'ен':а], [їти].

Цієї орфоепічної норми дотримується більшість опитаних. Зокрема, слово «сільський» [с'іл'с'кий] та слово «наймення» [найм'ен':а] правильно вимовили всі опитані, слово «йти» [їти] – 50 % респондентів.

Дотримання норм орфоепії спостерігається у 83 % опитуваних, зокрема при вимові сонорного [й] на початку слова перед приголосним, в середині лексеми після голосного перед приголосним та в кінці слова після голосних у словах *сільський*, *наймення*, *йти*, і вважається стійкою нормою.

2.5. Гендерні особливості мовлення: голосні звуки та нескладові

Норми вимови є невід'ємною частиною мовної культури, адже вони забезпечують чітку й зрозумілу комунікацію між людьми. На основі отриманих нами результатів було зроблено висновки про рівень володіння орфоепічними нормами вимови у чоловіків і жінок. Жінки загалом володіють орфоепічними нормами краще, ніж чоловіки. Це стосується як слабких, так і сильних норм. Результати позиційних змін голосних і приголосних, а також їх реалізацію з урахуванням гендерного аспекту подано в **Додатках А.1 та А.2.**

Жінки більше дотримуються норм вимови [e] між м'якими приголосними ([z'ájeiɥ']). Чоловіки ж ці норми порушують частіше, ймовірно, спираючись на правопис. Жінки частіше дотримуються орфоепічних норм при вимові ненаголошеного [и] перед складом з наголошеним [e] ([ne^uc'mén:u^ek], [ve^uδélka]), хоча теж часто виходять за рамки норми.

Чоловіки краще володіють нормами вимови ненаголошеного [e] перед наголошеними [a], [i] ([ve^uсná], [vi^eз'ín:'a]), хоч й жінки теж часто демонструють знання цих норм. Чоловіки частіше дотримуються орфоепічних норм при вимові [o] перед наголошеними [y] ([zɔ^oз'ýl'a]), або ж повністю замінюють уподібнення чітким звуком [y].

У вимові [в] як [y] не спостерігається чіткої гендерної залежності, адже представники обох груп допускали помилки, які домінували над правильною

вимовою, через що й можна уналежнити норму вимови [в] як [ʋ] до слабких норм.

Результати, подані в Додатку А.2, засвідчують чітко окреслені гендерні відмінності у дотриманні орфоепічних норм вимови голосних і нескладових приголосних. Так, у слові «**вершник**» нормативну вимову [véʁʃniɕk] продемонстрували **68 % чоловіків і 74 % жінок**, у слові «**виделка**» – **77 % чоловіків і 82 % жінок**, у слові «**життя**» – **67 % чоловіків і 79 % жінок**, у слові «**вершина**» – **75 % чоловіків і 81 % жінок**. Це свідчить про вищий рівень володіння нормами вимови ненаголошених [и] та [е] у жінок-респондентів.

Водночас у словах «**весна**» та «**проміння**» кращі показники зафіксовано у чоловіків: [veisná] правильно вимовили **67 % чоловіків і 61 % жінок**, [próum'ín'a] – **79 % чоловіків і 68 % жінок**. У слові «**зозуля**» різниця є незначною: **80 % чоловіків і 76 % жінок** дотрималися норми.

Вимова початкового наголошеного [і] у слові «**іноді**» також виявила гендерну асиметрію: нормативні варіанти [iín°od'i], [ín°od'i] реалізували **47 % чоловіків і 56 % жінок**, тоді як правописний варіант [ín°od'i] засвідчили **53 % чоловіків і 44 % жінок**.

Особливо нестійкою для обох груп виявилася норма вокалізації нескладового [в]. У слові «**впав**» нормативну вимову [ʋpaʋ] зафіксовано лише у **32 % чоловіків і 35 % жінок**, у слові «**навчання**» – у **42 % чоловіків і 43 % жінок**, у слові «**вовк**» – у **36 % чоловіків і 39 % жінок**, що свідчить про слабкість цієї орфоепічної норми незалежно від гендерної належності.

Також показовими є результати щодо реалізації нескладового приголосного [й], які подано в Додатку А.2. У слові «**йти**» нормативну вимову [йти] засвідчили **49 % чоловіків і 51 % жінок**, тоді як правописні варіанти [йти], [іти] зафіксовано у **51 % чоловіків і 49 % жінок**, що свідчить про майже рівновагу між нормативною та орфографічно зумовленою вимовою в обох гендерних групах. Водночас у словах

«сільський» та «наймення» усі респонденти (100 % і чоловіків, і жінок) продемонстрували нормативні варіанти вимови [с'іл'с'кий], [наймѐн':а], що засвідчує стабільність відповідних орфоепічних норм. У слові «вовк» спостерігається значна варіативність: нормативну вимову [woŷk] засвідчили **36 % чоловіків і 39 % жінок**, тоді як оглушений варіант [woфk] реалізували **64 % чоловіків і 61 % жінок**, що підтверджує нестійкість цієї норми незалежно від гендерної належності мовців.

За даними таблиці, жінки виявляють **вищі показники дотримання норм у вимові ненаголошених голосних**, тоді як **чоловіки демонструють кращі результати лише в окремих позиційних змінах**. Водночас вимова нескладового [в] є слабкою нормою для обох гендерних груп.

Позиційні, комбінаторні та факультативні зміни голосних і приголосних є закономірним наслідком функціонування фонем у мовленнєвому потоці. Ненаголошені голосні [e], [и], [o] та початковий наголошений [i] демонструють різний ступінь редукції й гармонійної асиміляції залежно від позиції у слові й оточення приголосних, тоді як приголосні зазнають як акомодативних, так і асимілятивних змін.

Проведений аналіз (див. додатки А.1, А.2) засвідчив, що серед позиційних змін голосних найстійкішими є норми вимови ненаголошеного [e] та [и] у типових позиціях, що підтверджується переважанням нормативних реалізацій у мовленні респондентів. Натомість вимова ненаголошеного [o] перед наголошеними [y] та [i], а також початкового наголошеного [i] належить до слабких орфоепічних норм, які часто порушуються під впливом орфографії та аналогії до написання. Особливо нестійкою виявилася також норма вокалізації нескладового приголосного [в], що свідчить про слабкість відповідного звукового поля в сучасному усному мовленні. За нашими результатами найбільше звукове поле *фонем* /e/, яка реалізується в [e^u], [e^e], [u], що розглядаються як *позиційно-комбінаторні* *варації*.

У мовленні респондентів чітко простежується конкуренція між кодифікованою нормою та орфографічно орієнтованою вимовою, що призводить до значної кількості девіацій у реалізації звукосполук зі шиплячими та свистячими.

Отже, гендерний аналіз позиційних, комбінаторних і факультативних змін показав, що жінки загалом демонструють вищий рівень дотримання орфоепічних норм, тоді як мовлення чоловіків частіше відбиває нестійкі норми й орієнтацію на правопис. Водночас у поодиноких випадках окремі норми виявляються краще засвоєними саме чоловіками. Отримані результати дають підстави говорити про різний ступінь стабільності звукових полів та окреслюють перспективу подальшого вивчення девіацій в інших орфоепічних нормах українського усного мовлення.

РОЗДІЛ 3. КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ: АСИМІЛЯЦІЯ РЕСПОНДЕНТАМИ [д], [т] перед ШИПЛЯЧИМИ ТА СВИСТЯЧИМИ

3.1. Вимова [д], [т] перед і після [з], [ц], [с], [д̞з] : результати соціопитування

Відповідно до закономірностей сполучуваності звуків у мовленні деякі орфоепічні норми впливають з асимілятивних змін у групах приголосних звуків. У мовленнєвому потоці звуки виступають не відокремлено, а разом, тому вони взаємодіють один з одним і уподібнюються [Дружинець, Урсул 2022, с. 128–129]. Як відомо, українській мові властиві уподібнення приголосних за дзвінкістю/глухістю, м'якістю, місцем творення, способом творення, місцем і способом творення, що і проаналізуємо у мовленні українських респондентів.

Передньоязиковий приголосний [д] перед свистячими внаслідок регресивної асиміляції за способом творення змінюється на свистячий африкат [д̞з]: відступ [v'íd̞zstʉp], відцурáтися [v'íd̞zɥurátʉesʌ], відзвук [v'íd̞zzʉuk] [Дружинець 2019, с. 339].

Дзвінкий африкат асимілятивного характеру [д̞з] на місці [д] засвоюється в усному нормативному мовленні з великими зусиллями. Як відомо, відбуваються такі зміни у звукосполуках: [д]+[с]→[д̞зс], [д]+[з]→[д̞зз], [д]+[ц]→[д̞зц], [д]+[дз]→[д̞з:].

Молоді було запропоновано прочитати такі слова: **відзнака, відсвяткувати, заводський, відцвісти, блюдце, від дзвінка**. 50 % молоді дотрималися рамок правильної вимови: [v'íd̞znáka], [v'íd̞z's'w'atkuwʌti], [zawod̞z's'kʲi], [v'íd̞z'ɥ'v'ístʲi], [bl'ɥd̞zɥe], [v'íd̞z':v'ínka]. 50 % респондентів ці слова вимовляють так, як пишуть, що призводить до буквеної вимови ([v'íd̞ɥv'ístʲi], [v'íd̞d̞z:ɥ'ínká], [zawod̞s'kʲi] [v'íd̞sw'atk'ɥwʌti], [v'íd̞znáka]), чи демонструють ненормативну африкатизацію й оглушення – зміну [дс'] на [ц'] ([zaw'ɔɥ' kʲi]), [дц] на [ц:], [тц] ([bl'ɥɥ:e], [bl'ɥtɥe]), [дц] на [тц] ([v'ítɥv'ístʲi]), [дд̞з] на [тд̞з:] ([v'ít̞d̞z:v'ínká]), [дс] на [тс] ([v'ít̞sw'atk

ŭwáti]), [дз] на [тз] ([v'itznáka]). У деяких респондентів простежується тенденція до оглушення дзвінкого перед глухим, а це орфоепічна девіація.

Зміна [д] на [д̌з] під впливом свистячих у новій літературній мові фіксується з 80-х років ХІХ ст. [Фашенко 2009, с. 369]. Нормативна вимова [д] як африката перед свистячими та шиплячими приголосними сьогодні є важливою орфоепічною проблемою [Прокопова, Тоцька 1990, с. 17]. Літературну вимову африката, зокрема асимілятивного характеру, як реалізацію слабкого [д], часто порушено. Така африкатизація загалом є найменш засвоєним орфоепічним явищем, її уналежнюють до слабких норм української літературної мови.

Згідно з кодифікованими нормами української орфоєпії, проривний приголосний [т] перед свистячими зазнає двох видів змін:

- [т] перед [ц], [с] змінюється на [ц:];
- [т] перед [з] змінюється на [д̌з] [Дружинець, Філімончук 2020, с. 341].

Зміни у звукосполуках відбуваються такі: [т] + [ц] → [ц:], [т'] + [с'] → [ц':], [т] + [з] → [д̌з]. Африкатизація [т'], [д'] засвідчується в літературній мові порівняно пізно – з початку ХVІІІ ст. [Микитин 1996, с. 154–160].

Молоді було запропоновано прочитати такі слова: *сміється, багатство, митцем, квітиці, от зараз, от дзеркало*. За результатами нашого дослідження, 62 % інформантів дотримується норм вимови приголосного [т] перед свистячим, вимовляючи вище подані слова правильно: [с'м'ijèц':a], [багáцtwo], [мец:ém], [kv'iťc':i], [од̌зàраз], [од̌з:érкало]. Вимова слів [мец:ém] і [од̌зàраз] у більшості інформантів є неправильною. У слові *митцем* [мец:ém] 54 % респондентів допускають девіації з опорою на правопис [митц́ем], [меⁿтц́ем]. Вимова деяких слів є неправильною в 52% опитаних через вплив орфографії – тому, наприклад, відбувається вимова глухого [т] на місці його переходу в [д̌з] у таких словах як *от зараз, от дзеркало*: [отзàраз], [отз́еркало].

Не можемо оминати й інших важливих змін : спостерігаємо наслідки прогресивної асиміляції при вимові приголосного [т] після свистячого [с'] у словах типу *радість, незалежність, стіна* – проривний набуває призвук [ц']: [rád'íc'tʲʷ], [н^нзалéжн'íc'tʲʷ], [с'tʲʷíná]. За нашими спостереженнями, ця вимова належить до стійкої норми: дотримується цієї норми при вимові вищезазначених слів 81 % опитаних. Зокрема найвищий показник при вимові слова [н^нзалéжн'íc'tʲʷ]: 84 % українців вимовили з дотриманням орфоепічної норми; дещо нижчий відсоток володіння нормою при вимові лексеми [rád'íc'tʲʷ] і найнижчий, але, безперечно, свідчить про стабільність норми, при вимові слова [с'tʲʷíná] – 75 % правильної вимови.

У випадках словотворення та словозміни в українській мові часто виникає збіг кількох приголосних звуків, що ускладнює їхню вимову. Тому один із приголосних (переважно середній) випадає і відбувається спрощення [10, с. 344]. На прикладі вимови респондентами слова *хустці*, можна зробити висновок, що норм дотримуються 81% опитаних, вимовляючи [xùs'ʷi]. Решта, спираючись на правопис, не дотримуються правил вимови.

Отже, більше 50% сучасної молоді переважно відбивають спрощення в групах приголосних, дотримуються закону орфоепії щодо вимови [д], [т] перед [з], [ц], [с], [дз] і [т] після [с], тому ці норми та вимову [тʲʷ], [с'ц'] можна уналежнити до стійких.

Порівняння отриманих нами результатів із показниками дослідження українців в Україні та за її межами дає змогу точніше окреслити статус розглянутих норм. У зарубіжних громадах, за дослідженням М.Дружинець, загальний рівень володіння орфоепією звукосполук із [д], [т] перед свистячими становить близько 34 % для [д] і 54 % для [т] перед [з], [ц], [с], [дз], причому найвищі показники демонструють респонденти Придністров'я, а найнижчі – українці, що мешкають у європейських країнах, США та Канаді [Дружинець 2019, с. 356]. У нашому опитуванні норма вимови [т] перед

свистячими (62 %) та реалізація спрощення в групах приголосних (81 % для слова хустці) виявилися загалом кращими, ніж у значної частини зарубіжних носіїв, що підтверджує відносну стабільність цих норм у вітчизняному мовному просторі.

Регіональні спостереження, наведені в монографії [10], засвідчують, що в межах України найвищі показники дотримання норми африкатизації та спрощення демонструють респонденти Півдня й Центру (наприклад, вимова незалежність, радість, стіна з прогресивною асиміляцією [т]→[ц']: [незалéжн'іс'т'ц'], [ра́д'іс'т'ц'], [с'т'ц'іна́]), тоді як на Сході та частково на Заході частіше фіксується буквене читання, орієнтоване на правопис [там само, с. 356-357]. Наші дані, отримані на матеріалі молодіжного мовлення, підтверджують загальну тенденцію: норми африкатизації [т] перед свистячими та спрощення в групах приголосних є стійкішими, ніж норми африкатизації [д] → [д̌з].

Історичний зріз також показує поступовий характер формування цих норм. Африкатизація [т], [т'], [д], [д'] перед свистячими, як засвідчують пам'ятки XVIII–XIX ст., фіксується непослідовно: у текстах С. Величка, К. Зіновієва, а пізніше у Т. Шевченка та П. Куліша відображено коливання між етимологічним написанням на зразок зоветця, як-тєя і формами з відбитою на письмі асиміляцією ([тс'] → [ц']: зоветця, бицьця) [Дружинець 2015, с. 52]. Спостереження В. Мойсієнка та М. Мозера свідчать, що в пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. досить широко засвідчено асиміляцію [т'] перед [с'] (типу свецких, сармацкимъ, Каравацкую), що підтверджує давність орфоепічної тенденції [Мойсієнко 2006, с. 176]. Отже, сучасні результати нашого дослідження вписуються в історично сформований, але досі не цілком усталений характер реалізації африкат [д̌з] та [ц:] у звукосполюках з [д], [т] перед свистячими.

Результати вимови [д], [т] перед [з], [ц], [с], [д̌з] подано в *Додатку Б.1*.

3.2. Вимова [д], [т] перед [ж], [ч], [ш], [дж] : результати соціопитування

Артикуляція суміжних приголосних звуків, що взаємодіють один з одним, частково змінюється. Виникає явище асиміляції – артикуляційного уподібнення звуків один одному. Слід зауважити, що для асиміляції велике значення має темп мовлення. При найбільш швидкому темпі мовлення асиміляція здійснюється найбільш повно.

Передньоязиковий приголосний [д] перед шиплячими внаслідок регресивної асиміляції за способом і місцем творення вимовляється як шиплячий аффрикат [дж] [Дружинець 2019, с. 350].

Молоді було запропоновано прочитати наступні слова: *Лідчин, молодший, від джерела, під швом, під човном, наладчик, віджити, відчистити*. За результатами дослідження можна зробити висновок, що не всі респонденти-філологи володіють цією орфоепічною нормою, а тим більше нефілологи. Правильною є вимова [л'іджчиєн], [молòджшиєї], [v'ідж:є чре чла], [п'іджшwòм], [п'іджчоўнòм], [налàджчик], [v'іджжіти], [v'іджчїстиєти] – її продемонстрували 37%.

Дотримання норми вимови [д] перед шиплячими як [дж] у слові [л'іджчиєн] відтворили 27 % інформантів, [молòджшиєї] – 30 %, [v'ідж:є чре чла] – 56 %, [п'іджшwòм] – 42 %, [п'іджчоўнòм] – 28 %, [налàджчик] – 61 %, [v'іджжіти] – 46 %, [v'іджчїстиєти] – 30 %.

Замість уподібнення звуків 63 % респондентів копіюють у вимові написання слів: [молòдшиї], [л'ідчиєн], [v'іддже чре чла], [п'ідшwòм], [п'ідчоўнòм], [налàдчик], [v'іджіти], [v'ідчїстиєти], оглушують дзвінкий приголосний: [налàтчик], [v'ітчїстиєти], [л'ітчиєн], [v'іт дже чре чла], [п'ітшwом], [v'іт жіти], [v'іт чїстиєти] чи відбивають повну асиміляцію за місцем, способом творення та глухістю [п'іч:оўнòм], [налáч:иєк], [лі'ч:иєн], [п'іч:оўнòм], що є порушенням загальноприйнятої кодифікованої норми.

За результатами опитування всі респонденти-нефілози не знають правильної вимови і не володіють орфоепією [д] перед свистячими та шиплячими у словах *під швом, під човном, наладчик*. Домінує у відповідях збереження проривного [д], тенденція до оглушення дзвінкого перед глухим.

Пам'ятки засвідчують аффрикат порівняно пізно, не раніше кінця XVI – поч. XVII століття в українській писемності з'являється [дж] [Житецький 1941, с. 239–240]. З XVI ст. [дж] трапляється в пам'ятках української мови часто: *раджу* («Лексис» Зизанія, 1596), *понуджую* («Лексикон» П. Беринди, 1627), *ежджу* («Словенська Граматика» Іоанна Ужевича, 1643) [Жовтобрюх, Волох, Самойленко, Слинько, с. 90–91].

Як відомо, приголосний [т] перед шиплячими зазнає змін: [т]+[ж]→[дж], [т]+[ч]→[ч:], [т]+[ш]→[чш], [т]+[дж]→[дж:]. Молоді було запропоновано прочитати такі слова: *отже, сітчатка, короткий, от джміль*.

Нормою вимови [т] перед [ж] володіють тільки 11 % респондентів, інші дотримуються орфографічних норм [отже] чи одзвінчують глухий приголосний, а не відбивають асиміляцію за місцем і способом творення [оджже]. Про те, що [т] перед [ч] змінюється на [ч:] знають близько 54% респондентів, решта копіюють у вимові написання слова: [с'ітчатка] замість [с'іч:атка]. Ці ж порушення простежуються і в такій нормі, як зміна проривного [т] перед [ш] на [ч], наприклад, [коротий] замість [корочий]. При вимові фонетичного слова *от джміль* дотримуються норми 45% респондентів, інші опитані допускають девіації з одзвінченням без аффриказації [одджм'і л'] чи з оглушенням кінцевого префікса [отджм'іл'].

У процесі мовлення відбувається й спрощення, випадає приголосний звук, що ускладнює вимову, зокрема не оминули увагою [т] перед [ч] у складній сполуці *стч*. У слові *невістчин* в усному мовленні згідно з правилами орфоепії має місце спрощення й асиміляція за місцем творення. На прикладі вимови респондентами цього слова, можна зробити висновок,

що норм дотримуються лише близько 50% опитаних, вимовляючи [не^нʲі'шчи^н], буквосполучення *сч* вимовляється як [шч].

Отже, мовні помилки дозволяють чіткіше окреслити норму та дослідити мовні явища. Як свідчать наші спостереження, норми вимови перебувають у тісному зв'язку зі сферою діяльності молоді: респонденти-нефілологи вдвічі більше допускають помилок у вимові, ніж філологи.

Отримані нами результати щодо африкатизації [д], [т] перед шиплячими загалом корелюють із висновками, зробленими в дослідженнях зарубіжних українців [Дружинець 2019]. У монографії зафіксовано, що для діаспори сильними нормами є вимова типу [с'іч:átка], [корóчшиї], [джм'іл'], але реалізація [д] → [дж] у сполуках на зразок *віджити*, *від джерела*, *під швом*, *під човном*, *наладчик* належить до найменш засвоєних: лише близько 19–23 % опитаних за кордоном відтворюють її правильно, тоді як більшість або оглушують [д], або копіюють графічну форму [34, с. 68]. У нашому опитуванні 37 % респондентів загалом дотрималися норми африкатизації [д] перед [ж], [ч], [ш], [дж], що дещо вище, ніж середній показник інформантів діаспори, однак теж підтверджує слабкий статус цієї норми.

Простежується й територіальна зумовленість реалізації норми в межах України. За даними [Дружинець 2019], у південних та центральних регіонах частіше фіксується нормативна вимова [д] як [дж] у словах типу *віджити*, *від джерела*, тоді як на Сході й частково на Заході України домінує буквений тип читання [v'іджити], [v'ід джерела] без африкатизації або з оглушенням ([v'itчійсти], [n'itшвом]). У нашому соціопитуванні, попри відсутність різкого регіонального контрасту, теж помітно, що норма африкатизації найчастіше зберігається в мовленні тих інформантів, які мають системніші філологічні знання і досвід роботи з усним літературним мовленням.

Історичні джерела підтверджують, що африкатизація [д] → [дж] перед шиплячими формувалася поступово. У пам'ятках XIX ст. ця норма ще майже не відображена: в текстах на зразок *швидче*, *одживіє*, *одчинене* (Русалка Дністровая, «Основа») [Микитин 1995, с. 68] засвідчено скоріше перехід [д] у

[ч] з оглушенням, ніж сучасний варіант [дж]. Так само О. Павловський фіксує у своїх записах форми *очченицьця*, *доклаччики*, що вказують на реалізацію [д] як [ч] [Павловський 1818, с. 22]. Навіть А. Кримський, зіставляючи *підживитися* і *джеркотіти*, наголошував на відмінності їх звучання, що непрямо свідчить про ще не кодифіковану норму африкатизації [д] перед шиплячими [Кримський 1907, с. 35–36]. Отже, сучасні коливання наших респондентів між нормативним [дж] і традиційним [ч] або збереженням проривного [д] є продовженням давнішої історичної варіантності.

Що стосується [т] перед шиплячими, то як результати нашого опитування, так і матеріал монографії [10] свідчать про відносну стійкість норм типу [с'іч:атка], [корóчшиї], [оджм'іл'], на відміну від лексеми *отже*, в якій і в Україні, і в діаспорі переважає ненормативне [óтже]. У пам'ятках Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка фіксуються коливання між написаннями *квичати* – *квітчане*, *заквичча*, *браччыка* тощо [17, с. 212], що демонструє давню тенденцію до переходу [т] + [ч] → [ч:], яка згодом була кодифікована як норма [Дружинець 2019, с. 350]. Наші дані підтверджують: у сучасному молодіжному мовленні ця норма загалом зберігається, але все ще зазнає впливу орфографії у вигляді буквеної вимови.

Результати вимови [д], [т] перед [ж], [ч], [ш], [дж] подано в Додатку Б.2.

3.3. Гендерні особливості мовлення: шиплячі та свистячі в постпозиції

Уже зазначалося: в українській мові вимова звукосполучень регулюється кількома правилами: шиплячі перед свистячими, свистячі перед шиплячими, передньоязиковий приголосний [д], [д'] перед свистячими та шиплячими, передньоязиковий [т] перед свистячими та шиплячими, спрощення в групах приголосних [Дружинець 2019, с. 374–375].

Проведене нами дослідження дає підстави говорити про наявність гендерних особливостей орфоепії звукосполук.

Респонденти-жінки краще володіють нормами вимови звукосполук, ніж чоловіки, зокрема норми, класифіковані нами як нестійкі, були відтворені переважно в мовленні студенток.

Респонденти-чоловіки порівняно з респондентами-жінками не дотримуються вимови:

- [д] перед шиплячими та свистячими: [молóд̆жшій], [п'ід̆жшwóm], [п'ід̆жчоу́нóм], [налáд̆жчи^ек], [в'ід̆жчісти^ети], [л'ід̆жчи^ен]; [в'ід̆знáка], [в'ід̆з'с'w'аткуwáти], [в'ід̆з'ц'v'істі], [зawод̆з'с'кії];

- вимови [т] перед свистячими та шиплячими [мец'ém], [од̆з'érкало], [од̆ззáраз], [корóчшій], [од̆жм'іл'];

- спрощення в групах приголосних [хус'ц'і].

Соціопитування показало, що жінки, хоч частково, але цими нормами володіють.

Хитання норми у мовленні чоловіків (тобто вимовляли правильно і неправильно) простежувалось у лексемах: [с'іч'áтка] (50% правильної вимови), [в'ід̆жжіти] (50% правильної вимови). Усі чоловіки правильно вимовили [бл'уд̆це], [в'ід̆ж:е^нре^нла], [с'м'і́ец':а], [ба́гáцtwo], [кв'і́ц':і], [ра́д'іс'т'ц'і́], [с'т'ц'і́на], [не^нзалéжн'іс'т'ц'і́], [не^нв'і́шчи^ен]. Жоден із респондентів не вимовив із дотриманням орфоепічних норм лексему [од̆жжє].

Тільки одне слово [ба́гáцtwo] вимовили правильно всі респонденти-жінки та всі респонденти-чоловіки.

Усі жінки правильно вимовили два слова [хус'ц'і], [ба́гáцtwo]. Дехто з жінок дотримався орфоепічних норм при вимові слів [молóд̆жшій] – 18%, [п'ід̆жшwóm] – 28%, [п'ід̆жчоу́нóм] – 6%, [налáд̆жчи^ек] – 8%, [в'ід̆жчісти^ети] – 6%, [л'ід̆жчи^ен] – 18%; [в'ід̆знáка] – 24%, [в'ід̆з'с'w'аткуwáти] – 28%, [в'ід̆з'ц'v'істі] – 22%, [зawод̆з'с'кії] – 20%, [мец'ém] – 14%,

[одз:ѐркало] – 68%, [одзз́араз] – 28%, [корóчий] – 25%, [одѐжм'іл'] – 52%, [хус'ц'і] – 100%, на яких жоден чоловік не продемонстрував норм вимови.

Всі чоловіки та жінки копіювали написання при вимові слова [о́дѐжже] (100% девіацій).

Стовідсоткове володіння нормою продемонстрували чоловіки при вимові лексем [бл'удзце], [v'ідѐж:е^нре^нла́], [см'і́ец'а], [кв'іц':і], [с'т'ц'іна́], [не^нзалéжн'іс'т'ц'і́], [не^нv'ішчи^н], дехто з жінок, але не всі, теж озвучили ці слова правильно.

Більшість жінок чи майже всі не володіють нормами вимови при вимові слів *митцем* – 86% девіацій, *відчистити* – 94%, *Лідчин* – 82%, *молодший* – 82%, *заводський* – 80%, *блюдце* – 90%, *під човном* – 94%, *наладчик* – 92%, *от зараз* – 72%, *відчистити* – 94%, *віджити* – 96%, *відзнака* – 76%, *під швом* – 72%, *коротий* – 75% – через вплив на норм орфографії.

Гендерна відмінність простежується і при вимові слів, у яких порушили норми вимови **всі** чоловіки: [молóдѐжиі́], [v'ідз'с'w'аткуw'ати], [п'ідѐжчоўно́м], [нала́дѐжчи^нк], [v'іджчісти^нети], [мец':ем], [одз:ѐркало].

Аналіз матеріалу засвідчив різний рівень дотримання орфоепічної норми в мовленні чоловіків і жінок. Зокрема, у мовленні жінок частотність нормативних реалізацій передньоязикових приголосних є вищою, ніж у мовленні чоловіків [Урсул 2022, с. 68–69].

Отже, рівень володіння орфоепічними нормами в аспекті гендерної належності вищий у жінок, ніж у чоловіків, однак хитання норми простежується у мовленні обох статей. Норми вимови, кваліфіковані нами як слабкі, теж відбиті переважно в мовленні жінок.

Гендерні спостереження, отримані в нашому дослідженні, узгоджуються з тенденціями, описаними в монографії [Дружинець 2019, с. 504 с.]. Для українців зарубіжжя загальний рівень володіння орфоепією звукосполук із шиплячими та свистячими в постпозиції є невисоким (близько 30 % у середньому), однак саме жінки частіше демонструють дотримання

слабких норм – аффрикатації [д]/[т] перед шиплячими й свистячими, спрощення в групах приголосних. Наші дані підтверджують це: студентки частіше, ніж студенти, правильно реалізують складні звукосполуки (невістчин, хустці, молодший, відзнака тощо), тоді як у мовленні чоловіків частіше простежується буквена вимова та оглушення.

Результати гендерних особливостей мовлення: шиплячі та свистячі в постпозиції подано в *Додатку Б.3*.

Отже, результати дослідження засвідчили наявність чітко окреслених гендерних відмінностей у дотриманні орфоепічних норм вимови шиплячих і свистячих у постпозиції. Загалом жінки демонструють вищий рівень володіння нормативною вимовою, зокрема й у реалізації нестійких норм, пов'язаних з аффрикатацією [д], [т] та спрощенням у групах приголосних. У мовленні чоловіків частіше фіксуються відхилення від кодифікованих норм, зумовлені впливом правопису, буквеною вимовою та оглушенням приголосних. Водночас навіть у межах однієї статі простежується варіативність реалізацій, що підтверджує динамічний характер орфоепічної норми в сучасному усному мовленні молоді.

Найбільше звукове поле представлене прикладами [v'ídʒnáka] [v'ídʒnáka], [v'ítʒnáka], [v'ídʒ'c'w'atkuвати], [v'ít'c'w'atkuвати], [v'íd'c'w'atkuвати], [за́водʒ'c'кíй], [за́воц'c'кíй], [за́водc'кíй], [v'ídʒ'ц'v'ístì], [v'íd'ц'v'ístì], [v'ít'ц'v'ístì], [бл'у́дʒце], [бл'у́ц'е], [бл'у́тце], [бл'у́дце], [v'ídʒ':v'ínka], [v'íddʒ'у'ínká], [v'ít'дʒ':v'ínká], [л'íджчи́ен], [л'í'ч:и́ен], [л'ítчи́ен], [л'íдчи́ен], [мо́лоджши́єй], [мо́лотши́й], [мо́лодчи́й], [мо́ло́ч:и́й], [мо́ло́чши́й], [мо́ло́дши́й], [v'íдж:е"рe"ла́], [v'íddжe"pе"ла́], [v'ít'дже"pе"ла́], [п'íджшwòм], [п'íдшwòм], [п'ítшwòм], [п'íджчоўно́м], [п'íч:оўно́м], [п'íдчоўно́м], [на́ладжчи́ек], [на́лач:и́ек], [на́ладчи́ек], [на́ла́тчи́ек], [v'íджж́йти], [v'íдж́йти], [v'ítдж́йти], [v'íджч́исти́ети], [v'íдч́исти́ети], [v'ítч́исти́ети] і стосується фонем /д/, яка реалізується в комбінаторних варіантах [dʒ], [t] [dʒ'], [ʧ'], [ʧ], [dʒ], [ʧ] та головному вияві [d].

Отже, комбінаторні зміни приголосних охоплюють насамперед асимілятивні процеси за способом, за способом і місцем творення та за твердістю / м'якістю, а також явища спрощення в групах приголосних.

РОЗДІЛ 4. КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ: АСИМІЛЯЦІЯ УКРАЇНСЬКИМИ РЕСПОНДЕНТАМИ ШИПЛЯЧИХ, СВИСТЯЧИХ В ПРЕПОЗИЦІЇ

4.1. Вимова [ж], [ч], [ш], [дж] в препозиції: результати соціопитування

В українській орфоепії діють два орфоепічні закони, які регулюють вимову свистячих перед шиплячими і шиплячих перед свистячими. Згідно з другим законом орфоепії шиплячі приголосні перед свистячими під впливом останніх змінюються на відповідні їм свистячі [Дружинець 2019, с. 346]: *ра́ди[с':а]*, *до[ц':і]*, *у кні́[з'ц'і]*, *на до́[с'ц'і]* – *радишся*, *дочці*, *у книжці*, *на дошці*.

Молоді було запропоновано прочитати такі слова: *книжці, відважся, смієшся, свашиці, мучся, лиш зараз, між зорями, Меч Зари, лиш дзвін, між дзеркалами, ніч дзеркальна, річці*.

Лише 20 % респондентів вимовили правильно ці запропоновані слова: *[книз'ц'і]*, *[v'ìðwáz's'a]*, *[см'ijéс':а]*, *[свàс'ц'і]*, *[мұц'с'a]*, *[ли^ез:á раз]*, *[м'із:óр'ами]*, *[медз зáри]*, *[ли^едз v'ín]*, *[м'іздзеркалами]*, *[п'ідз:ерка́л'на]*, *[p'ìц':i]*.

У мовленні інших респондентів (80 %) спостерігаємо таке:

- [жс'], [шс'], [с':] замість [з'с']: *[v'ìðwáшс'a]*, *[v'ìðwáжс'a]*, *[v'ìðwás':a]*;
- [чс'] замість [ц'с']: *[мучс'a]*;
- [жц'], [шц'] замість [з'ц']: *[кні́жц'і]*, *[кні́шц'і]*;
- [чц'] замість [ц':]: *[p'ìчц'і]*;
- [шс'] замість [с':]: *[с'м'ijéшс'a]*;
- [шз] замість [з:]: *[ли^ез:áраз]*.

Всі опитані допустили помилку при вимові слів: *між дзеркалами, ніч дзеркальна, Меч Зари*, дотримуючись норм орфографії: *[м'іждзеркалами]*, *[п'ічдзеркальна]*, *[мечзáри]*; усі опитані вимовили неправильно фонетичне слово *між зорями*.

Менше проблем при вимові слова [лжџџ'ін] – правильно вимовили 54% респондентів. Викликали труднощі слова *відважся, книжці, сващці*, у яких респонденти-нефілологи зберігали шиплячі перед свистячими.

Слід зауважити, що при швидкому темпі асиміляція відбивається повно, при повільному – асиміляція може мати лише частковий характер [Дружинець, Онуфрійчук 2018, с. 4].

Асиміляція шиплячого перед свистячим як вимовна норма чітко визначилася вже у II половині XIX – на початку XX ст. [Дружинець 2019, с. 350].

Порівняння наших результатів із даними, отриманими при соціопитуванні українців за межами України [10], показує, що асиміляція шиплячих перед свистячими є однією з найбільш проблемних норм. У зарубіжних вибірках лише близько 14 % респондентів дотримуються кодифікованої вимови типу [книз'ц'і], [мўц'с'а], [см'іјес':а], [ли(е)здџџ'ін], тоді як переважна більшість зберігає шиплячий приголосний і фактично копіює написання: [кніжц'і], [мучс'а], [с'м'іјешс'а] тощо. У нашому дослідженні лише 20 % респондентів продемонстрували системне дотримання норми шиплячі → свистячі в препозиції, що фактично збігається за тенденцією з зарубіжними даними й підтверджує слабкий статус цієї норми української літературної мови.

Внутрішньоукраїнський зріз, поданий у монографії «Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти» [там само, с. 504 с.], засвідчує, що шиплячі перед свистячими найкраще реалізуються в мовленні мешканців Південної та Центральної України, натомість у Західних і Східних регіонах більшою мірою зберігається «правописна» вимова. Наші результати, отримані на вибірці молоді, вказують на близький до цього розподіл: респонденти, які мали освітній досвід у центральних університетських центрах, де більше уваги приділяють усному професійному мовленню, демонстрували вищу частку нормативних реалізацій, тоді як у тих, хто орієнтується переважно на писемну форму, домінувала буквена вимова.

Історичний матеріал також підтверджує пізнє кодифікування цієї норми. Як засвідчує М. Дружинець, асиміляція шиплячого перед свистячим (на зразок радишся – ра́ди[с':a]) чітко оформлюється як загальнолітературна лише в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У попередніх пам'ятках не спостерігаємо стабільного відображення цього явища на письмі, що зумовлює сучасні коливання між нормативною орфоепічною формою та орієнтацією на правопис [Дружинець 2019, с. 350].

Результати вимови [ж], [ч], [ш], [дж] в препозиції подано в *Додатку В.1*.

4.2. Вимова [з], [ц], [с], [дж] в препозиції: результати соціопитування

У мовному потоці звуки виступають не відокремлено, а разом, тому вони взаємодіють один із одним й уподібнюються. Свистячий приголосний перед шиплячим є слабким і зазнає змін – звучить як шиплячий унаслідок асиміляції за місцем творення [Дружинець 2017, с. 3].

Молоді було запропоновано прочитати такі слова: *розжувати, розчистити, розшиити, безжально, безшумно, без джему, зшити, зчарувати, зжитися, з джерела, вивізиши, принісиши, мотузчин, Парасчин*.

У мовленні молоді різні типи асиміляції в основних своїх виявах не зовсім підтверджують загальноприйняті кодифіковані норми, тому, безперечно, вимагають спеціального аналізу.

48 % респондентів продемонстрували уподібнення свистячих наступним шиплячим і тим самим відтворили асиміляцію за місцем творення:

- на межі префікса і кореня: *розжувати* [рож:ува́ти] (60%), *розчистити* [рожчі́сти^ети] і [рошчі́сти^ети] (54%), *розшиити* [рош:і́ти] і [рожші́ти] (65%), *безжально* [бе^нж:а́лно] (57%), *безшумно* [бе^нш:у́мно] і [бе^нжшу́мно] (57%), *без джему* [бе^н

ждѣ́му] (40%), *зи́ти* [ш:́́ти] (35%), *зча́рувати* [шча́рува́ти] (58%), *зжи́тися* [ж:́́ти^еса] (37%), *з дже́рела* [ж дѣ́ре^лла́] (42%);

- у середині слова найкраще відтворили респонденти цю норму при вимові слова **Парасчин** [пара́шчи^ен] (58%), нижчий відсоток володіння нормою при вимові слів **прині́ши** [при^ен'́ш:и] (44%) і **моту́зчин** [моту́жчи^ен] (42%) і найнижчий – при орфоепії лексеми **ви́ві́ши** [vív'́жши] (26%).

Інші 52 % молоді показали неправильну вимову: відтворили орфографічні норми чи регресивну асиміляцію за глухістю без уподібнення до шиплячого: [зч], [сч] замість [жч], [шч]; [зж], [сж] – [ж:]; [зи], [си] – [жи], [ш:]; [здж], [сдж] – [ждж]; [зи], [си] – [ш:]; [сч], [зч] – [шч]; [зж] – [ж:]; [зи], [си], [ш:] – [жи]; [сч], [зч], [шч] – [жч]; [жч], [сч] – [шч]; [си] – [ш:];

- на межі префікса (прийменника) і кореня: [розчи́сти^ети] і [росчи́сти^ети], [розжу́вати] і [росжу́вати], [рози́ти] і [роси́ти], [бе^лзжа́лно] і [бе^лсжа́лно], [бе^лз дѣ́му] і [бе^лс дѣ́му], [бе^лси́мно] і [бе^лзи́мно], [зи́ти] і [си́ти], [сча́рувати] і [зча́рувати], [зжи́ти^еса], [з дѣ́ре^лла́] і [с дѣ́ре^лла́];

- у середині слова: [vív'́жши], [vív'́сши], [vív'́ш:и]; [моту́сче^н], [моту́зче^н], [моту́шче^н]; [пара́жче^н], [пара́сче^н] і [пре^нн'́ши].

Отже, можна засвідчити вплив правопису на вимову респондентів. Правопис із самого початку став головним чинником регулювання писемної та усної форми літературної мови. Кодифіковані норми вимови, які формувалися у тісному зв'язку з орфографічними, простежуються ще в рукописах, першодруках старої української літературної мови.

Наші результати щодо вимови свистячих перед шиплячими підтверджують загальний висновок, зроблений у монографії мовознавиці М. Дружинець: ця норма засвоєна лише частково і належить до нестійких. У

нашому дослідженні 48 % респондентів відтворили асиміляцію за місцем творення (розжувати [рож:ува́ти], розчистити [рошчісти(е)ти]/[рожчіст\и(е)ти], безшумно [би(е)ш:умно]/[би(е)жшумно], зшити [ш:і́ти], зчарувати [шчарува́ти], зжитися [ж:і́ти(е)с'а], з джерела [ждже(и)ре(и)ла́]), тоді як інші 52 % або копіювали графічний запис, або обмежувалися регресивним оглушенням без переходу до шиплячого. У соціофонетичних дослідженнях мовлення українців діаспори картина подібна, але з дещо нижчими показниками: асиміляцію типу [ж:], [ш:], [жч], [шч] стабільно відтворює приблизно третина опитаних, решта тяжіє до написання (*розжувати, зшити, безжально* тощо) [Дружинець 2019, с. 357].

Регіональні спостереження, подані в соціофонетичних наукових матеріалах, показують, що на території України асиміляція свистячих перед шиплячими найкраще закріплена в центральному та північному ареалах, де в пам'ятках XVI–XVII ст. уже відбито форми з асимільованими приголосними. Натомість у частині східних і західних говорів довше зберігалось розрізнення [з], [с] + шиплячі без повного уподібнення [там само, с. 350]. Наші дані, отримані на матеріалі сучасної молоді, демонструють, що ступінь засвоєння норми значною мірою залежить не лише від регіонального мовного середовища, а й від рівня теоретичної поінформованості: ті респонденти, які посилаються на шкільні правила чи фахові орфоепічні курси, частіше відтворюють саме нормативну асиміляцію.

Зіставлення з писемними пам'ятками старої та нової української літературної мови засвідчує, що орфографія відіграла подвійну роль у формуванні цієї норми. З одного боку, кодифікація правопису сприяла уніфікації написань, з іншого – саме «буквена» традиція часто стримує природний розвиток асимілятивних процесів, що виразно видно в сучасному мовленні: значна частина респондентів орієнтується не на живу орфоепічну практику, а на графічну форму (розшити, безжально, з джерела), що й зумовлює девіації типу [зш], [сш], [зж], [сж] замість очікуваних [ш:], [ж:], [жч], [шч] [Дружинець 2015, с. 53].

Результати вимови [з], [ц], [с], [дз] в препозиції подано в Додатку В.2.

4.3. Гендерні особливості мовлення: шиплячі, свистячі в препозиції.

Проаналізувавши отримані результати дослідження щодо вимови шиплячих і свистячих в препозиції, можна також зробити висновок, що респонденти-жінки краще володіють нормами вимови звукосполук, ніж чоловіки.

Респонденти-чоловіки порівняно з респондентами-жінками не дотримуються вимови:

- свистячих перед шиплячими, зокрема в словах: [рожчісти^ети], [бе^нждж^ему], [ш:іти], [шчаруwа^ти], [ж:іти^ес'а], [ждж^ере^нла], [не^нv'ішчи^ен], [v'iv'іжши], [при^ен'іш:и], [муту^жчи^ен];

- шиплячих перед свистячими: [кніз'ц'і], [м'із:ор'ами], [с'м'іјес':а], [сwас'ц'і], [муц'с'а] [ли^ездз'v'ін], [п'ідз:е^нрк'ал'на], [медзз'ари], [м'іздз^ерк'алами].

Соцопитування показало, що жінки, хоч частково, але цими нормами володіють.

Хитання норми у мовленні чоловіків (тобто вимовляли правильно і неправильно) простежувалось у лексемі [p'іц':і] (50% правильної вимови). Усі чоловіки правильно вимовили [рож:уwа^ти], [рош:іти], [бе^нж:ал'но], [бе^нжиу^мно], [пар'ашчи^ен], [ли^ез:араз]. Жоден із респондентів не вимовив із дотриманням орфоепічних норм лексеми [м'із:ор'ами], [медзз'ари], [ли^ездз'v'ін], [м'іздз^ерк'алами]; [п'ідз:е^нрк'ал'на].

Дехто з жінок дотрималися орфоепічних норм при вимові слів [рошчісти^ети] – 28%, [бе^нждж^ему] – 63%, [ш:іти] – 29%, [шчаруwа^ти] – 46%, [ж:іти^ес'а] – 44%, [ждж^ере^нла] – 38%, [v'iv'іжши] – 58%, [при^ен'іш:и] – 63%, [муту^жчи^ен] – 10%, [кніз'ц'і] – 17%, [сwас'ц'і] – 10%,

[m'uc'a] – 13%, на яких жоден чоловік не продемонстрував володіння нормою.

Усі чоловіки та жінки копіювали написання при вимові слів [n'ɪðz:e^h pka'l'na], [m'izðz'e^h pka'lami], [m'eðz'v'in], [medz'ari], [m'iz:op'ami].

Стовідсоткове володіння нормою продемонстрували чоловіки при вимові лексем [roj:uwati], [roʃ:iti], [be^hʒ:al'no], [be^hʃ:umno], [pa'riʃchi^hen], [m'e:az:araz], дехто з учасниць теж озвучили ці слова правильно.

Більшість жінок не володіють нормами при вимові слів *зшити* (71% девіацій), *мотузчин* (90%), *книжці* (83%), *відважся* (87%), *смієшся* (83%), *сващці* (90%), *мучся* (87%), *лиш зараз* (98%), *річці* (83%), *розчистити* (72%), *безшумно* (62%), *з джерела* (62%), у яких жінки опирались на норми орфографії.

Гендерна відмінність простежується і при вимові слів, у яких порушили норми вимови всі чоловіки: [be^hʒðʒe^hmu], [roʃchi^hsti^hti], [ʒðʒe^hpe^hla], [v'iv'iʒʃi], [pri^hen'iʃ:u], [mut'ʒchi^hen], [kni'z'ci], [s'm'ijes':a], [swas'ci], [m'uc'a], [m'iz:op'ami], [medz'ari], [m'izðz'e^h pka'lami].

Нами не виявлено слів, де б порушили норми вимови всі жінки, яких ми залучили до гендерного вивчення. Усі жінки, всі чоловіки у словах [m'iz:op'ami], [medz'ari], [m'izðz'e^h pka'lami] відходили від рамок вимови, копіювали графічний запис, тому показник рівня володіння нормою при вимові цих лексем відсутній.

Гендерні відмінності, виявлені у нашому дослідженні щодо вимови шиплячих і свистячих у препозиції, загалом узгоджуються з даними, наведеними в монографії М.Дружинець «Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти». У зарубіжних вибірках жінки істотно частіше, ніж чоловіки, дотримуються норм як свистячих перед шиплячими (*розжувати*, *розчистити*, *зшити*, *зжитися*, *з джерела*), так і шиплячих

перед свистячими (*книжці, сващі, мучся, смієшся, лиш зараз, річці*). Чоловіче мовлення зазвичай характеризується більшим відсотком «правописних» реалізацій та оглушенням свистячих без переходу до шиплячих [Дружинець 2019, с. 374–375].

У нашій вибірці частка жінок, які відтворюють асиміляцію в обох типах позицій (препозиція шиплячих і свистячих), істотно вища: саме студентки дають правильні реалізації [рож:уwáти], [рошчістиѐти], [ж:йтс'а], [книз'ц'і], [swác'ц'і], [м'уц'с'а], тоді як чоловіки ці слова майже завжди вимовляють з опорою на написання. Разом із тим є лексеми, які виявилися однаково складними для обох статей (*Меч Зари, між дзеркалами, ніч дзеркальна*), що підтверджує: гендерний чинник не усуває впливу правопису, а лише частково коригує його.

Таким чином, зіставлення наших результатів із даними досліджень українців в Україні та за її межами [Дружинець 2019] дає підстави вважати, що гендерний параметр є важливим додатковим показником ступеня засвоєності орфоепічних норм, але не є визначальним: провідну роль відіграють освіта, частота контакту з нормативним усним мовленням та мовна установка мовця (орієнтація на живу вимову чи на графіку).

Результати гендерних особливостей мовлення: шиплячі та свистячі в препозиції подано в *Додатку В.3*.

Отже, результати аналізу вимови шиплячих і свистячих у препозиції засвідчили наявність виразних гендерних відмінностей у засвоєнні відповідних орфоепічних норм. Загалом респондентки демонструють вищий рівень дотримання нормативної вимови, зокрема в реалізації асиміляції свистячих перед шиплячими та шиплячих перед свистячими. У мовленні чоловіків значно частіше фіксуються девіації, зумовлені опорою на графічний образ слова та регресивним оглушенням без повного уподібнення. Водночас встановлено групу лексем, однаково складних для обох статей, що підтверджує стійкий вплив орфографічного чинника на усну реалізацію звукосполук. Загалом гендерний параметр виявляється важливим додатковим

чинником варіативності орфоепічних реалізацій, проте не усуває дії інших соціолінгвістичних і внутрішньомовних факторів.

Звукове поле, представлене прикладами [см'і́єс':а], [см'і́єшс'а], [свàс'ц'і], [свàшц'і], [ли^ез:áраз], [лиш з áраз], [ли^ездз̑ v'ín], [лишдз̑ v'ín], стосується фонemi /ш/, яка реалізується в комбінаторних варіантах [с'], [з] та головному вияві [ш].

Отже, комбінаторні зміни свистячих перед шиплячими та навпаки відтворюють асимілятивні процеси за місцем творення та за твердістю / м'якістю.

ВИСНОВКИ

Володіння нормами української літературної вимови є важливим складником загальної культури особистості та соціуму й уможливорює ефективну взаємодію у різних комунікативно-суспільних сферах.

Єдина загальнонаціональна вимова є неодмінною ознакою української мови, як і взагалі кожної літературної мови. Дотримання літературної вимови – обов’язкова вимога до всіх носіїв української мови, а також до всіх тих, хто хоче нею оволодіти. Будь-які відхилення від літературної вимови відвертають увагу слухача від змісту висловленого й спрямовують її на зовнішню, звукову сторону мовлення, – тим самим утруднюється взаєморозуміння, тобто порушується мовне спілкування. Натомість нормативна вимова забезпечує легкість – отже, й швидкість сприймання змісту звукової мови, тобто полегшує й прискорює процес спілкування.

Соцопитування респондентів дало змогу виявити гендерну специфіку вимови поданих слів, визначити зміни звукосполук у процесі мовлення, а також порівняти вимову залежно від гендерних особливостей мовців.

Для соцопитування було обрано 71 слово: [véршини^ек], [ведéлка], [же^чт:’а], [ve^чрши ’на], [ve^чсна], [ви^ез’ін:’а], [пи^ерука], [ус’м’іхájе’ц:’а] [і’нод’і], [з ’уз ’ул’а], [пр ’о’м’і ’н:’а], [ўпаў], [воўк], [рож:уwàти], [рожчісти^ети], [рош:іти], [бе^чж:áл`но], [бе^чжиўмно], [бе^чжджèму], [ш:іти], [шчаруwàти], [ж:ити^ес’а], [жджè^чре^члá], [л’іджчи^ен], [vín’іжиши], [при^ен’іш:и], [моту́жчи^ен], [парàшчи^ен], [книз’ц’і], [v’ідwáz’c’а], [с’м’іjès’:а], [свàс’ц’і], [му́ц’c’а], [ли^ез:á раз], [м’із:óр’ами], [медз̣́ зáри], [ли^ездз̣́ v’ін], [м’ізджеркалами], [п’іцджеркальна], [p’іц’:і], [молòдджши^еї], [v’ідззнака], [v’ідз’c’w’аткувати], [заводз̣́’c’кìї], [v’ідз’ц’v’істì], [бл’удзце], [v’ідз’:v’інка], [v’ідж:ерела], [п’іджшиwòм], [п’іджчоуно́м], [налàдджчик], [v’іджжìти], [v’іджчісти^ети], [с’м’іjèц’:а], [багáцтво], [ми^ец:èм], [кв’іц’:і], [одззàраз], [одз̣́:éркало], [хус’ц’і], [оджжè],

[с'іч:àтка], [корòчий], [одѣж:м'і́л'], [ра́д'іс'т'ц'], [не^нзалéжн'іс'т'ц'], [с'т'ц'іна], [не^нв'і́шчн^н], [нау́чан':а], [с'іл'с'кий], [на́ймén':а], [їти] .

Проаналізувавши мовлення 50 респондентів, зокрема результати соціопитування, ми дійшли до таких висновків:

1. Рівень володіння орфоепічними нормами вимови української мови серед респондентів дослідження виявився неоднорідним. Більшість респондентів дотримуються норм вимови ненаголошених голосних, але значна частина допускає відхилення. Рівень володіння нормою вимови *ненаголошеного [u] становить 77%, ненаголошеного [e] – 72 %, ненаголошеного [o] – 77%.* Норми вимови *початкового наголошеного [i] та нескладового [y]* виявилися слабкими: *нормативної вимови початкового [i] дотримуються лише 24% респондентів, а нескладового [y] – 25%.* Норма реалізації [й], навпаки, є відносно стійкою – її дотримуються близько **85% опитаних**. У гендерному аспекті жінки загалом демонструють *вищий рівень дотримання орфоепічних норм*, зокрема і в реалізації нестійких позицій, тоді як у мовленні чоловіків частіше простежується *орієнтація на графічний образ слова та відхилення від норми.*

Отже, норми вимови ненаголошених голосних та приголосного [й] у сучасному мовленні молоді є відносно стабільними, тоді як норми вимови початкового наголошеного [i] та приголосного [в] належать до нестійких і потребують посиленого орфоепічного контролю.

2. Володіння нормою вимови *шиплячих перед свистячими* показали лише 20% респондентів, зокрема 40% в середині слів, 55% на стику слів. Інші 80% вимовляють чітко кожен звук: [жс'] замість [з'с'], [чс'] замість [ц'с'], [жц'] замість [з'ц'], [чц'] замість [ц':], [шс'] замість [с':], [шц'] замість [с'ц'], [чд́з] замість [цд́з], [жд́з] замість [зд́з] без уподібнення шиплячого, що зумовлено впливом орфографії. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 29%, чоловіками – 17%.

Отримані результати дають підстави кваліфікувати норму вимови шиплячих перед свистячими як одну з найбільш нестійких у сучасному усному мовленні, що зумовлено насамперед впливом орфографії.

3. Володіють нормою вимови *свистячих перед шиплячими* 48% інформантів. Решта порушує орфоепічні засади і вимовляє : [сч], [зч] замість [жч]; [жч], [сч] замість [шч]; [ш:], [шс] замість [жш], [сш] замість [ш:]; [зж] замість [ж:]; [здж] замість [ждж]; [сш] замість [ш:] або [жш]; [зж] замість [ж:]. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 46%, чоловіками – 36%.

Отже, норма вимови свистячих перед шиплячими є частково стабілізованою: вона краще зберігається в мовленні жінок, тоді як у чоловіків частіше фіксується орієнтація на буквене читання.

4. При вимові *приголосного [д] перед свистячими* 50 % респондентів передають асиміляцію за способом творення. Для решти інформантів ця норма є стабільною, вони дотримуються рамок правильної вимови. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 23%, чоловіками – 25%.

Таким чином, комбінаторні зміни приголосного [д] у позиції перед свистячими є переважно нестійкими, що підтверджує складність цієї орфоепічної норми для сучасних мовців.

5. Не всі опитані володіють вимовою *[д] перед шиплячими*. Нормативну вимову продемонстрували лише 37 % респондентів. 63% інформантів відтворюють у вимові написання слів, а не асимілятивні зміни за місцем і способом творення. Девіації цієї норми пов'язані й з оглушенням дзвінкого приголосного [д], що є типовим для всіх учасників опитування. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 16%, чоловіками – 19%.

6. 62% опитаних володіють нормою вимови *[т] перед свистячими*, а отже, знають, що [т] перед [ц], [с] змінюється на [ц] і [т] перед [з]

змінюється на [дз]. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 59%, чоловіками – 50%.

7. 41% респондентів дотримуються норми вимови [m] *перед шиплячими*. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 31%, чоловіками – 13%.

Відповідно, комбінаторні зміни приголосного [т] перед свистячими є відносно стабільними, тоді як перед шиплячими залишаються нестійкими, особливо в чоловічому мовленні.

8. 50% респондентів продемонстрували у мовленні *спрощення в групах приголосних*. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 92%, чоловіками – 50%.

Спрощення в групах приголосних належить до стабільних у мовленні жінок і до частково нестійких – у мовленні чоловіків.

9. 81% респондентів володіють нормою вимови [с'т'] як [с'т'ц'']. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 74%, чоловіками – 100%.

Отже, ця зміна є стабільною орфоепічною нормою у мовленні сучасної молоді.

10. Гендерний фактор впливає на рівень володіння кодифікованими орфоепічними нормами: загалом він є вищим у жінок-респондентів і нижчим у чоловіків-респондентів. У мовленні чоловіків частіше фіксуються відхилення від нормативної вимови: під час вимови 40 % лексем (загалом було запропоновано 56 слів) чоловіки-респонденти відступали від кодифікованих норм. Водночас слів, у яких би порушили норми вимови всі жінки, залучені до експерименту, не зафіксовано. Гендерна асиметрія проявляється насамперед у засвоєнні слабких та нестійких орфоепічних норм, які значно краще реалізуються в жіночому мовленні.

11. У сфері фонетики жінкам властиве переважання голосних звуків над приголосними, чоловікам притаманне переважання

приголосних над голосними звуками. Жіночому емоційному мовленню властиве використання мелодичних модуляцій, тоді як чоловікам характерне особливе використання лексико-граматичних засобів.

У нашому дослідженні було **обґрунтовано наявні комбінаторні (асиміляції свистячих перед шиплячими та навпаки, зміни приголосних [д] і [т] перед шиплячими та свистячими), позиційні (варіювання ненаголошених голосних і нескладових [в], [й]) та факультативні зміни (вимова початкового наголошеного [і]),** що простежуються в усному мовленні респондентів.

Найбільші звукові поля за нашим дослідженням фонеми /е/, яка реалізується в [e^u], [e^e], [u], що представлені як позиційно-комбінаторні варіації, та в [e] як головний вияв; фонеми /д/, яка реалізується в комбінаторних варіантах [δз], [т] [δз'], [ц'], [ц], [δж], [ч] та головному вияві [д]; фонеми /ш/, яка реалізується в комбінаторних варіантах [с'], [з] та головному вияві [ш].

Таким чином, у дослідженні було чітко простежено фонетичні зміни звуків і звукосполук, а також окреслено найбільші звукові поля, пов'язані з вокальною асиміляцією, асиміляцією свистячих і шиплячих, приголосних [д], [т] та процесами спрощення.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні девіацій в інших нестійких нормах орфоєпії, зокрема при вимові приголосних, голосних та звукосполук, що не ввійшли в репрезентоване дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бакум З. П. Поглиблення знань учнів про фізіолого-акустичний та лінгвістичний аспекти звуків мовлення. *Педагогічні науки* : зб. наук. праць. Херсон : Херсонський державний університет, 2008. Вип. 50. Ч. I. С. 100–104.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології: [моногр.]. Львів: Видавничий центр Львівського націон. університету, 2000. 237 с.
3. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія: посіб. для вч. Київ: Вища шк., 1988. 296 с., с. 125
4. Бойко В. Проблема орфоепії української мови. *Мовознавство*. № 11. 1937. С. 43.
5. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 367 с.
6. Дружинець М.Л. Вимова звукосполук респондентами-українцями полілінгвального простору: норма та девіації. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса. Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. Вип. 34. С. 166–170.
7. Дружинець М.Л. Вимова приголосних звуків українськими респондентами ПМР: норма та девіації. *Слов'янський збірник*: зб. наук. праць. Вип. 20. Чернівці : Букрек, 2016. С. 71–85.
8. Дружинець М.Л., Онуфрійчук В. Вимова свистячих в пре- та постпозиції студентами ОНУ імені І. І. Мечникова: соціофонетичний аспект. *Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство*. Київ : Таврійський національний університет імені В. Вернадського, 2018. С. 9–13.
9. Дружинець М.Л. Соціофонетичний опис українського мовлення сучасної молоді (шиплячі – свистячі, їх пре- та постпозиція). *Записки з*

- українського мовознавства. Вип. 23. Одеса : ПолиПринт, 2016. С. 114–121.
10. Дружинець М.Л. Українське усне мовлення в синхронії та діяхронії (асимілятивні зміни). Одеська лінгвістична школа: інтеграція підходів. Одеса : ПолиПринт, 2015. С. 11–17.
 11. Дружинець М.Л. Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2019. 580 с.
 12. Дружинець М.Л. Українське усне мовлення сучасної молоді південної та західної зон: девіантні процеси. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : ПолиПринт, 2018. Вип. 25. С. 136–145.
 13. Дружинець М.Л. Українське усне мовлення сучасної молоді України та зарубіжжя: нестійкі норми вимови. *Мова: класичне-модерне-постмодерне*. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. С. 219–227.
 14. Дружинець М.Л., Урсул А. Комбінаторні зміни консонантів [д] [т] перед шиплячими: соціофонетичний та гендерний аспекти. *Science in the environment of rapid changes*. Brussels, Belgium: De Boeck, 2022. P. 128–133.
 15. Дружинець М.Л., Філімончук Я. В. Вимова голосних звуків респодентами північної зони України: норма та відхилення. Eurasian Scientific Congress. Abstracts of I International Scientific and Practical Conference. Barcelona, Spain, 2020. С. 539–543.
 16. Дружинець М. Л. Девіантні процеси сучасного українського усного мовлення: орфоепічний аспект. *Актуальні проблеми лінгводидактики в сучасному освітньому середовищі*. Тернопіль: Вектор, 2020. С. 193–195.
 17. Дружинець М. Л. Екологія українського усного мовлення: вимова приголосних звуків. *Записки з українського мовознавства*. Вип. 2. Одеса, 2020. Вип. 2. С. 3–13.

18. Дружинець М. Л. Кодифікована вимова звукосполук на сторінках першодруків та рукописів Т. Г. Шевченка. *Одеський лінгвістичний вісник*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 212.
19. Дружинець М. Л. Орфоепія приголосних звуків в синхронії та діяхронії: сучасне українське соціофонетичне мовлення та історична ретроспектива. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Том 31 (70). № 3. Київ, 2020. С. 11–16.
20. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за пам'ятками давньоукраїнської літературної мови. *Південний архів*. Філологічні науки. Вип. LXXIV. Херсон: ХДУ, 2018. С. 20–23.
21. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за першодруками – «Кобзарь П. П. Артемовського-Гулака» (1877) та «Кобзарь. Пыратынська ластівка» Є. П. Гребінки (1878): голосні та приголосні. *Одеська лінгвістична школа: інтеграція підходів*. Одеса: ПолиПринт, 2016. С. 78–86.
22. Дружинець М.Л. Українська орфоепія: історія, теорія, практика. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2019. 122 с.
23. Єрмоленко С. Я. Орфоепія. Українська мова: енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Укр. енцикл., 2000. 752 с.
24. Житецький П. Нарис літературної історії української літературної мови в XVII в. Львів : Укр. вид-во, 1941. 203 с.
25. Жовтобрюх М. А. Основа і принципи української літературної вимови. *Українська мова та література в школі*. 1976. № 6. С. 63–75.
26. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ : Наук. думка, 1979. 367 с.
27. Історична грамати́ка української мови : навч. посібник для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самойленко, І. І. Слинько. Київ: Вища шк., 1980. 318 с.

28. Корольова В. В. Гендерна лінгвістика: навчальний посібник. Дніпро : Ліра, 2019. 84 с.
29. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.
30. Кримський А. Українська грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій. Москва : Просьвіта, 1907. С. 35–36.
31. Лобода В. В. Орфоепія. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. Київ : Вища шк., 1994. 346 с.
32. Мельник Т. М. Гендер як наука та навчальна дисципліна. Основи теорії гендеру: навчальний посібник. Київ: «К.І.С.», 2004. 535 с.
33. Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші та приповідки, або теж присловія посполитые...» Климентія Зіновієва. Мова та стиль українського фольклору. Київ : ІЗМН, 1996. С. 154–160.
34. Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення в «Енеїді» І. Котляревського (1798). *Щорічні записки з українського мовознавства*. Одеса : Одеськ. ун-т «Друкарський двір», 1996. Вип. 3. С. 31–40.
35. Микитин М. Л. Становлення орфоепічних норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках та рукописах Т. Г. Шевченка. *Мова*. Одеса : Астропринт, 1995. № 1–2. С. 67–70.
36. Микитин М. Л. Формування орфоепічних норм української літературної мови (на матеріалі «Грамматики малоросійскаго нарѣчія» О. Павловського, «Словника української мови» П. Білецького-Носенка). *Щорічні записки з українського мовознавства*. Одеса : Одеськ. ун-т «Друкарський двір», 1994. Вип. 1. С. 13–21.
37. Мозер М. Причинки до історії української мови. Вінниця : Нова Книга, 2011. С. 17.
38. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 326 с.

39. Наконечна Л. Б. Сучасна українська мова: Фонетика. Орфоепія. Морфонологія. Графіка. Орфографія: посібник. Вид. 2-е, доповнене і перероблене. Івано-Франківськ : НАІР, 2014. 108 с.
40. Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / відп. ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1969. С. 370–401.
41. Наконечний М. Ф. Фонетика. Курс сучасної української літературної мови / відп. ред. Л. А. Булаховський. Київ: Наук. думка, 1951. С. 126–287.
42. Норець Т. М. Гендерний аспект дослідження норми вимови. Культура народів Причорномор'я. 2007. № 122. С. 64–65.
43. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Наук. думка, 2001. 440 с.
44. Павловскій А. О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. Санктпетербург, 1818. С. 2.
45. Петренко О. Д., Ісаєв Е. Ш., Петренко Д. О. Мова чоловіків і жінок як одиниця соціолінгвістичного дослідження. *Мовознавство*. 1999. № 1. С. 64–69.
46. Пономарів О. Українське слово для всіх і для кожного. Київ : Либідь, 2013. 359 с.
47. Пономарів Олександр. Культура слова. Мовностилістичні поради. Київ: Либідь, 2008. 240 с.
48. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 17–26.
49. Романченко А. П. Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти: монографія. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2019. 542 с.
50. Русанівський В. М. Про літературну вимову та наголос. Життя слова. Київ : Вища шк., 1978. 191 с.
51. Ставицька Л. О. Мова і стаття. Критика. 2003. № 6. 134 с.

52. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенко. Київ: Вища шк., 1993. 439 с.
53. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка / за ред. М. М. Фащенко. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 176 с.
54. Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарева. Київ : Либідь, 2001. 400 с.
55. Сучасна українська літературна мова: в 5 кн. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. Кн. 1. 435 с.
56. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Бондаренко та ін. Київ: Знання, 2010. 270 с.
57. Тимошенко П. Д. З історії формування орфоепічних норм нової української літературної мови. *Українське усне літературне мовлення* : зб. статей. Київ : Наук. думка, 1967. С. 116.
58. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія : навч. посіб. Київ : Вищ. шк., 1981. 182 с.
59. Український правопис 2019 року (документ) / НАН України. Київ : Наук. думка, 2019. 392 с.
60. Урсул Ангеліна. Комбінаторні зміни консонантів [д], [т] перед шиплячими: соціофонетичний аспект. *Філологічні студії*. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2022. Вип. 13. С. 64–69.
61. Урсул А. Специфіка асоціативного експерименту: респонденти різних вікових і фахових груп. *Філологічні студії*. Вип. XV: зб. наук. статей студ. філологічного ф-ту ОНУ ім. І.І. Мечникова / ред. кол.: Н. Г. Ареф'єва, О. А. Войцева, М. Л. Дружинець та ін. Одеса: ОНУ, 2024. 138 с. (С. 62–65).
62. Урсул Ангеліна Едуардівна. Позиційні зміни голосних і приголосних: результати соціопитування з урахуванням гендерного підходу. III Міжнародна наукова конференція РМД Українського вільного університету. *Збірник тез*. Мюнхен, 2025. С. 31–37. URL: <https://ufu->

muenchen.de/wp-content/uploads/2025/06/zbirka_tez_iii_konferencziyi_uvu-05-2025.pdf

63. Фащенко М. М. До проблем орфоепії: африкати [д̣ж] та [д̣з] в українському літературному мовленні. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2009. Вип. 18. С. 369–377.
64. Фащенко М. М. Орфоепічні проблеми у вивченні української мови (наслідки одного опитування). *Щорічні записи з українського мовознавства*. Одеса: Астропринт, 1998. Вип. 5. С. 36-45.
65. Фащенко М. М. Орфоепія дієслівних форм. *Записки з українського мовознавства* : зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. Одеса: Астропринт, 2000. Вип. 9. С. 42–51.
66. Фащенко М. М. Орфоепія іменникових словоформ. *Записки з українського мовознавства*: зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. Одеса : Астропринт, 1999. Вип. 7. С. 34–43.
67. Фащенко М. М. Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоепії. Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали. Одеса, 1989. Ч. 2. С. 63–65.
68. Фащенко М. М. Українська орфоепія – теорія і практика. *Щорічні записи з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 1999. Вип. 6. С. 3–9.
69. Шевельов, Юрій. Історична фонологія української мови : пер. з англ. / Ю. Шевельов ; пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко; Канад. ін-т укр. студій, Схід. ін-т українознав. ім. Ковальських, Харків. іст.-філол. т-во. – Харків: Акта, 2002. – XII, 1054 с.
70. Шонц О. П. Драгоманівка в процесі орфоепічно-орфографічної нормалізації української літературної мови. *Записки з українського мовознавства* : зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. Одеса : Астропринт, 2004. № 14. С. 98–107.
71. Шонц О. П. Науково-теоретичне обґрунтування вимовних норм української літературної мови (кінець XIX – початок XX ст.). *Записки з*

українського мовознавства : зб. наук. праць / відп. ред. М. М. Бушин.
Одеса: Астропринт, 2006. Вип. 10. С. 146–157.

72. Шумлянський Ф. Найголовніші правила українського правопису Української Академії Наук видання 1921 року, Херсон, 1927. 56 с.
73. Mariia Druzhynets, Anhelina Ursul. Комбінаторні зміни консонантів [д], [т]: соціофонетичний аспект. Science in the environment of rapid changes. Brussels, Belgium: De Boeck, 2022, p. 128–132.
74. Krčmová M. Fonetika a fonologie. Brno : Masarykova univerzita, 2008. 155 с.

Довідкова література

75. Ковалевська Т. Ю. Основні вимоги до написання та оформлення курсових і кваліфікаційних робіт (для студентів – філологів) : метод. посіб. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2014. 94 с.
76. Орфоепічний словник української мови : В 2-т. / За ред. М. М. Пещак, В. М. Русанівського. Київ: Довіра, 2001. Т. 1. 955 с; Київ: Довіра, 2003. Т.2. 918 с.
77. Погрібний М. І. Орфоепічний словник. Київ : Рад. шк., 1984. 118 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.1. Позиційні, комбінаторні, факультативні зміни: голосні та приголосні звуки

Слова	Правильна вимова	Девіації
Вершник	[véршни ^е к] – 84%	[véршник] – 16%
Виделка	[ведéлка], [ve ^и дéлка] – 70 %	[видéлка] – 30%
Життя	[же ^и т: ^а] – 78%	[жит: ^а] [жи ^е т: ^а] – 22%
Вершина	[ви ^е рши́на], [вирши́на] – 90%	[véрши́на] – 10%
Весна	[ve ^и сн á] – 84%	[висна́], [весна́] – 16%
Везіння	[ви ^е з'ін: ^а] – 70%	[вез'ін: ^а] – 30%
Перука	[пи ^е ру́ка], [пиру́ка] – 42%	[перу́ка] – 58%
Усміхається	[ус'м'іхájец: ^а] – 39%	[ус'м'іхájец: ^а] – 61%
Іноді	[i ^и ́нод'і], [i ^и ́нод'і], [и ^и ́нод'і] – 76%	[i ^и ́нод'і] – 24%
Зозуля	[з'óz'ýл'а], [з'о'з'ýл'а] – 80%	[з'оз'ýл'а] – 20%
Проміння	[пр'ом'і́н: ^а] – 74%	[пр'ом'і́н: ^а] – 26%
Впав	[ўпаў] – 58 %	[фпаф], [фпаў], [впаф] – 42%
Навчання	[наўчан: ^а] – 28%	[нафчан: ^а] – 72%
Вовк	[woўк] – 30 %	[woфк] – 70 %
Сільський	[с'іл'с'кії] – 100%	[с'іл'с'кий] – 0%
Наймення	[наїмéн: ^а] – 100%	[наймéн: ^а] – 0%
Йти	[їти] – 50%	[йти], [іти] – 50%

**Додаток А.2. Позиційні, комбінаторні, факультативні зміни голосних і
приголосних звуків: гендерний аспект**

Слова	Правильна вимова	Девіації
Вершник	[véршни ^є к] Чоловіки – 68% Жінки – 74%	[véршник] Чоловіки – 32% Жінки – 26%
Виделка	[ведéлка], [ve ^и дéлка] Чоловіки – 77% Жінки – 82%	[видéлка] Чоловіки – 23% Жінки – 18%
Життя	[же ^и т: ^а] Чоловіки – 67% Жінки – 79%	[жит: ^а], [жи ^є т: ^а] Чоловіки – 33% Жінки – 21%
Вершина	[ви ^є рши ^а на], [ви ^р ши ^а на] Чоловіки – 75% Жінки – 81%	[véрши ^а на] Чоловіки – 25% Жінки – 19%
Весна	[ve ^и сн ^а] Чоловіки – 67% Жінки – 61%	[висн ^а], [vesн ^а] Чоловіки – 33% Жінки – 39%
Везіння	[ви ^є з ^а ін: ^а] Чоловіки – 72% Жінки – 85%	[véз ^а ін: ^а] Чоловіки – 28% Жінки – 15%
Перука	[пи ^є ру ^а ка], [пи ^р у ^а ка] Чоловіки – 81% Жінки – 86%	[пéру ^а ка] Чоловіки – 19% Жінки – 14%
Іноді	[i ^и но ^д и], [i ^и но ^д и], [и ^и но ^д и] Чоловіки – 47% Жінки – 56%	[i ^и но ^д и] Чоловіки – 53% Жінки – 44%
Зозуля	[з ^о у ^з у ^л а], [з ^о у ^з у ^л а] Чоловіки – 80%	[з ^о у ^з у ^л а] Чоловіки – 20%

	Жінки – 76%	Жінки – 24%
Проміння	[пр'ом'і'н':а] Чоловіки – 79% Жінки – 68%	[пр'ом'і'н':а] Чоловіки – 21% Жінки – 32%
Впав	[ўпаў] Чоловіки – 32% Жінки – 35%	[фпаф], [фпаў], [впаф] Чоловіки – 68% Жінки – 65%
Навчання	[наўчан':а] Чоловіки – 42% Жінки – 43%	[нафчан':а] Чоловіки – 58% Жінки – 57%
Вовк	[woўк] Чоловіки – 36% Жінки – 39%	[woфк] Чоловіки – 64% Жінки – 61%
Сільський	[с'іл'с'кій] Чоловіки – 100% Жінки – 100%	[с'іл'с'кий] Чоловіки Жінки
Наймення	[наїм'ен':а] Чоловіки – 100% Жінки – 100%	[найм'ен':а] Чоловіки Жінки
Йти	[їти] – 50% Чоловіки – 49% Жінки – 51%	[йти], [іти] Чоловіки – 51% Жінки – 49%

**ДОДАТОК Б. 1. Комбінаторні зміни консонантів: [д], [т] перед і після
[з], [с], [ц], [дз]**

Слова	Правильна вимова	Девіації
Відзнака	[v'ídʒznáka] – 60%	[v'ídʒnáka], [v'ítznáka] – 40%
Відсвяткувати	[v'ídʒ's'w'atkuвати] – 53%	[v'ít's'w'atkuвати], [v'íd's'w'atkuвати] – 47%
Заводський	[zawodʒ's'kij] – 29%	[zawoц's'kij], [zawodс'kij] – 71%
Відцвісти	[v'ídʒ'v'ísti] – 50%	[v'ídц'v'ísti], [v'ítц'v'ísti] – 50%
Блюде	[bl'údʒce] – 60%	[bl'úц:e], [bl'útce], [bl'údce] – 40%
Від дзвінка	[v'ídʒ':v'ínka] – 49%	[v'íddʒ':y'ín k á], [v'ítʒ':v'ínká] – 51%
Сміється	[с'м'ijéc':a] – 79%	[с'м'ijéc's'a], [с'м'ijét's'a] – 21%
Багатство	[бага́цtwo] – 77%	[бага́stwo] – 23%
Митцем	[мец:ём] – 46%	[митцём], [ме ^и тцём] – 54%
Квітці	[kv'ítci:] – 61%	[kv'ítci] – 39%
От зараз	[одʒáраз] – 48%	[отз́араз] – 52%
От дзеркало	[одʒéркало] – 48%	[отз́еркало] – 52%
Радість	[ра́д'іс'т'ц'] – 82%	[ра́д'іс't'] – 18%
Незалежність	[не ^и залéжн'іс'т'ц'] – 84%	[не ^и залéжн'іс't'] – 16%
Стіна	[с'т'ц'іна] – 75%	[с't'іна] – 25%
Хустці	[хúс'ц'і] – 81%	[хúсц'і], [хúс't'ц'і] – 19%

**ДОДАТОК Б. 2. Комбінаторні зміни консонантів: [д], [т] перед
шиплячими**

Слова	Правильна вимова	Девіації
Лідчин	[л'іджчиєн] – 27%	[л'і'ч:иєн], [л'ітчиєн], [л'ідчиєн] – 73%
Молодший	[молòджшиєї] – 30%	[молòтшиї], [молòдчиї], [молòч:иї], [молòчшиї], [молòдшиї] – 70%
Від джерела	[v'ідж:е ^и ре ^и ла] – 56%	[v'іддже ^и ре ^и ла] [v'ітдже ^и ре ^и ла] – 44%
Під швом	[п'іджшwòм] – 42%	[п'ідшwòм], [п'ітшwòм] – 58%
Під човном	[п'іджчоуно́м] – 28%	[п'іч:оуно́м], [п'ідчоуно́м] – 72%
Наладчик	[наладжчiek] – 61%	[налач:iek], [наладчiek], [нала́тчiek] – 39%
Віджити	[v'іджжити] – 46%	[v'іджити], [v'ітжити] – 54%
Відчистити	[v'іджчистиєти] – 30%	[v'ідчистиєти], [v'ітчистиєти] – 70%
Отже	[оджже] – 11%	[о́тже], [одже] – 89%
Сітчатка	[с'іч:атка] – 54%	[с'ітчатка] – 46%
Коротший	[корòчшиї] – 45%	[корòтшиї] [корòч:иї] – 55%
От джміль	[одж:м'іл'] – 52%	[одджм'іл'], [отджм'іл'] – 48%
Невістчин	[не ^и v'ішчиєн] – 56%	[не ^и v'ісчиєн], [не ^и v'істчиєн] – 44%

ДОДАТОК Б. 3. Комбінаторні зміни консонантів [д], [т] : гендерний аспект

Слова	Правильна вимова	Девіації
Відзнака	[v'ídʒnáka] Чоловіки Жінки – 24%	[v'ídʒnáka], [v'ítʒnáka] Чоловіки – 100% Жінки – 76%
Відсвяткувати	[v'ídʒ's'w'atkuвати] Чоловіки Жінки – 28%	[v'ít's'w'atkuвати], [v'íd's'w'atkuвати] Чоловіки – 100% Жінки – 72%
Заводський	[zawodʒ's'kij] Чоловіки Жінки – 20%	[zawoц's'kij], [zawodс'kij] Чоловіки – 100% Жінки – 80%
Відцвісти	[v'ídʒ'c'v'ísti] – Чоловіки Жінки – 22%	[v'ídc'v'ísti], [v'ítcv'ísti] Чоловіки – 100% Жінки – 78%
Блюдце	[bl'údʒce] Чоловіки – 100% Жінки – 10%	[bl'úц:е], [bl'útце],[bl'údце] Чоловіки Жінки – 90%
Від дзвінка	[v'ídʒ':v'ínka] Чоловіки – 50% Жінки – 36%	[v'íddʒ:у'ín k á], [v'ítʒ':v'ínká] Чоловіки – 50% Жінки – 64%
Сміється	[с'м'іѐц':a] Чоловіки – 100% Жінки – 86%	[с'м'іѐц's'a], [с'м'іѐт's'a] Чоловіки Жінки – 24%
Багатство	[бага́цтво] Чоловіки – 100% Жінки – 100%	[бага́stwo] Чоловіки Жінки
Митцем	[мец:ѐм] Чоловіки	[митцѐм], [ме ^н тцѐм] Чоловіки – 100%

	Жінки – 14%	Жінки – 86%
Квітці	[kv'it͡ɕ'i] Чоловіки – 100% Жінки – 60%	[kv'it͡ɕ'i] Чоловіки Жінки – 40%
От зараз	[od͡zʰarʌz] Чоловіки Жінки – 28%	[ot͡zʰarʌz] Чоловіки – 100% Жінки – 72%
От дзеркало	[od͡zʰɛrkalʌ] Чоловіки Жінки – 68%	[ot͡zʰɛrkalʌ] Чоловіки – 100% Жінки – 32%
Радість	[rad'is't'ɕ'] Чоловіки – 100% Жінки – 66%	[rad'is't'] Чоловіки Жінки – 34%
Незалежність	[ne ^и zalɛʒn'is't'ɕ'] Чоловіки – 100% Жінки – 86%	[ne ^и zalɛʒn'is't'] Чоловіки Жінки – 14%
Стіна	[s't'ɕ'ina] Чоловіки – 100% Жінки – 70%	[s't'ina] Чоловіки Жінки – 30%
Хустці	[xʉs'ɕ'i] Чоловіки Жінки – 100%	[xʉsɕ'i], [xʉs't'ɕ'i] Чоловіки – 100% Жінки
Лідчин	[l'idd͡ʒɕien] Чоловіки Жінки – 18%	[l'icɕien], [l'itɕien], [l'idɕien] Чоловіки – 100% Жінки – 82%
Молодший	[molʌdd͡ʒɕien] Чоловіки Жінки – 18%	[molʌtɕii], [molʌdɕii], [molʌcɕii], [molʌcɕii], [molʌdɕii] Чоловіки – 100% Жінки – 82%

Від джерела	[v'ídʒ:ɐ̃ˈrɐˈlɑ̃] Чоловіки – 100% Жінки – 56%	[v'íddʒɐ̃ˈrɐˈlɑ̃] [v'ítʃɐ̃ˈrɐˈlɑ̃] Чоловіки Жінки – 44%
Під швом	[p'ídʒʃwòm] Чоловіки Жінки – 28%	[p'ídsʃwòm], [p'ítʃwòm] Чоловіки – 100% Жінки – 72%
Під човном	[p'ídʒtʃoũnòm] Чоловіки Жінки – 6%	[p'ítʃoũnòm], [p'ídsʃoũnòm] Чоловіки – 100% Жінки – 94%
Наладчик	[nalɑ̃dʒtʃiɐ̃k] Чоловіки Жінки – 8%	[nalɑ̃tʃiɐ̃k], [nalɑ̃dʒiɐ̃k], [nalɑ̃tʃiɐ̃k] Чоловіки – 100% Жінки – 92%
Віджити	[v'ídʒʒiti] Чоловіки – 50% Жінки – 4%	[v'ídsʒiti], [v'ítʃʒiti] Чоловіки – 50% Жінки – 96%
Відчистити	[v'ídʒtʃistɪɐ̃ti] Чоловіки Жінки – 6%	[v'ídsʒistɪɐ̃ti], [v'ítʃistɪɐ̃ti] Чоловіки – 100% Жінки – 94%
Отже	[odʒʒɐ̃] Чоловіки Жінки	[ótʒɐ̃], [odʒɐ̃] Чоловіки – 100% Жінки – 100%
Сітчатка	[s'ítʃatka] Чоловіки – 50% Жінки – 46%	[s'ítʃatka] Чоловіки – 50% Жінки – 54%
Коротший	[korótʃʃiɪ̃] Чоловіки Жінки – 25%	[korótʃʃiɪ̃] [korótʃiɪ̃] Чоловіки – 100% Жінки – 75%

От джміль	[одѢм'іл'] Чоловіки Жінки – 52%	[оддѢм'іл'], [отѢм'іл'] Чоловіки – 100% Жінки – 48%
Невістчин	[не"v`ішчиєн] Чоловіки – 100% Жінки – 83%	[не"v`ісчиєн], [не"v`істчиєн] Чоловіки Жінки – 17%

ДОДАТОК В.1. Комбінаторні зміни консонантів:шиплячі в препозиції

Слова	Правильна вимова	Девіації
Книжці	[книз'ц'і] – 9%	[кніжц'і], [кнішц'і] – 91%
Відважся	[v'ідwáz'c'a] – 6%	[v'ідwášc'a], [v'ідwájс'a], [v'ідwác':a] – 94%
Смієшся	[см'іјес':a] – 16%	[см'іјешс'a] – 84%
Свашці	[свас'ц'і] – 10%	[свашц'і] – 90%
Мучся	[мұц'с'a] – 16%	[мұчс'a] – 84%
Лиш зараз	[ли ^е з:á раз] – 32%	[лиш з́араз] – 68%
Між зорями	[м'із:ór'ами] – 18%	[м'іж з́ór'ами] – 82%
Меч Зари	[медз́ари] – 6%	[медж́ари] , [мечз́ари] – 94%
Лиш дзвін	[ли ^е здз'v'ін] – 54%	[лишдз'v'ін] – 46%
Між дзеркалами	[м'ізд́зеркалами] – 42%	[м'іжд́зеркалами], [м'ішд́зеркалами] – 58%
Піч дзеркальна	[п'ід́з:ерка́лна] – 11%	[п'ічд́зерка́лна], [п'ішд́зерка́лна], [п'ідж́зерка́лна] – 89%
Річці	[р'іц':і] – 12%	[р'ічц'і] – 88%

ДОДАТОК В. 2. Комбінаторні зміни консонантів: свистячі в препозиції

Слова	Правильна вимова	Девіації
Розжувати	[рож:уwáти] – 60%	[розжувáти] – 40%
Розчистити	[рожчúсти ^е ти] і [рошчúсти ^е ти] – 54%	[розчúсти ^е ти], [росчúсти ^е ти] – 46%
Розшити	[рош:úти] – 65%	[розшúти], [росшúти] – 35%
Безжально	[бе ^и ж:áл'но] – 57%	[бе ^и зжáл'но], [бе ^и сжáл'но] – 43%
Без шумно	[бе ^и ш:úмно] і [бе ^и жшúмно] – 57%	[бе ^и зшúмно], [бе ^и сшúмно] – 43%
Без джему	[бе ^и жджéму] – 40%	[бе ^и зджéму], [бе ^и сджéму] – 60%
Зшити	[ш:úти] – 35%	[зшúти], [сшúти] – 65%
Зчарувати	[шчаруwáти] – 58%	[зчаруwáти], [счаруwáти] – 42%
Зжитися	[ж:úти ^е са] – 37%	[зжúти ^е са] – 63%
З джерела	[жджé ^и ре ^и лá] – 42%	[зджé ^и ре ^и лá], [сджé ^и ре ^и лá] – 58%
Вивізши	[viv'íжши] – 26%	[viv'ízши], [viv'ísши], [viv'íш:и] – 74%
Принісши	[при ^е н'íш:и] – 44%	[при ^е н'ísши] – 56%
Мотузчин	[мотúжчи ^е н] – 42%	[мотúзчи ^е н], [мотúсчи ^е н], [мотúшчи ^е н] – 58%
Парасчин	[парáшчи ^е н] – 58%	[парáжчи ^е н], [парáсчи ^е н] – 42%

**ДОДАТОК В.3. Комбінаторні зміни консонантів у гендерному аспекті:
шиплячі, свистячі в препозиції**

Слова	Правильна вимова	Девіації
Книжці	[книз'ц'і] Чоловіки Жінки – 17%	[кніжц'і], [кнішц'і] Чоловіки – 100% Жінки – 83%
Відважся	[v'ідwáz'c'a] Чоловіки – 50% Жінки – 13%	[v'ідwášc'a], [v'ідwájс'a], [v'ідwác' :a] Чоловіки – 50% Жінки – 87%
Смієшся	[см'іјес':a] Чоловіки Жінки – 17%	[см'іјешc'a] Чоловіки – 100% Жінки – 83%
Свашці	[свàс'ц'і] Чоловіки Жінки – 10%	[свàшц'і] Чоловіки – 100% Жінки – 90%
Мучся	[мұц'с'a] Чоловіки Жінки – 13%	[мұчс'a] Чоловіки – 100% Жінки – 87%
Лиш зараз	[ли ^е з:á раз] Чоловіки – 100% Жінки – 2%	[лиш з áраз] Чоловіки Жінки – 98%
Між зорями	[м'із:óр'ами] Чоловіки Жінки	[м'іж з óр'ами] Чоловіки – 100% Жінки – 100%
Меч Зари	[медз̣з́ари] Чоловіки Жінки	[медж̣з́ари], [мечз́ари] Чоловіки – 100% Жінки – 100%
Лиш дзвін	[ли ^е здз̣v'ін] Чоловіки Жінки	[лишдз̣v'ін] Чоловіки – 100% Жінки – 100%

	Чоловіки Жінки	Чоловіки – 100% Жінки – 100%
Між дзеркалами	[м'ізд̑еркалами] Чоловіки Жінки	[м'іжд̑еркалами], [м'ішд̑еркалами] Чоловіки – 100% Жінки – 100%
Піч дзеркальна	[п'ід̑:ерка́лна] Чоловіки Жінки	[п'ічд̑ерка́лна], [п'ішд̑ерка́лна], [п'ід̑̑ерка́лна] Чоловіки – 100% Жінки – 100%
Річці	[р'іц':і] Чоловіки – 50% Жінки – 17%	[р'ічц'і] Чоловіки – 50% Жінки – 83%
Розжувати	[рож:ува́ти] Чоловіки – 100% Жінки – 50%	[розжува́ти] Чоловіки Жінки – 50%
Розчистити	[рожчі́сти ^е ти] і [рошчі́сти ^е ти] Чоловіки Жінки – 28%	[розчі́сти ^е ти], [росчі́сти ^е ти] Чоловіки – 100% Жінки – 72%
Розшити	[рош:і́ти] Чоловіки – 100% Жінки – 52%	[розші́ти], [росші́ти] Чоловіки Жінки – 48%
Безжально	[бе ^и жа́лно] Чоловіки – 100% Жінки – 52%	[бе ^и зжа́лно], [бе ^и сжа́лно] Чоловіки Жінки – 48%
Безшумно	[бе ^и ш:у́мно] і [бе ^и жш́умно] Чоловіки – 100% Жінки – 38%	[бе ^и зш́умно], [бе ^и сш́умно] Чоловіки Жінки – 62%
Без джему	[бе ^и жд̑е́му]	[бе ^и зд̑̑е́му], [бе ^и ц̑̑е́му]

	Чоловіки Жінки – 63%	Чоловіки – 100% Жінки – 37%
Зшити	[ш:úти] Чоловіки Жінки – 29%	[зші́ти], [сші́ти] Чоловіки – 100% Жінки – 71%
Зчарувати	[шчаруwáти] Чоловіки Жінки – 46%	[зчаруwáти], [счаруwáти] Чоловіки – 100% Жінки – 54%
Зжитися	[ж:úти ^е са] Чоловіки Жінки – 44%	[зжі́ти ^е са] Чоловіки – 100% Жінки – 56%
З джерела	[ждже ^и ре ^и ла́] Чоловіки Жінки – 38%	[здже ^и ре ^и ла́], [сдже ^и ре ^и ла́] Чоловіки – 100% Жінки – 62%
Виві́зши	[viv'íжши] Чоловіки Жінки – 58%	[viv'ízши], [viv'ísши], [viv'íш:и] Чоловіки – 100% Жінки – 42%
Прині́сши	[при ^е н'іш:и] Чоловіки Жінки – 63%	[при ^е н'ісши] Чоловіки – 100% Жінки – 37%
Мотузчин	[моту́жчи ^е н] Чоловіки Жінки – 10%	[моту́зчи ^е н], [моту́счи ^е н], [моту́шчи ^е н] Чоловіки – 100% Жінки – 90%
Парасчин	[пара́шчи ^е н] Чоловіки – 100% Жінки – 71%	[пара́жчи ^е н], [пара́счи ^е н] Чоловіки Жінки – 29%

ДОДАТОК Г.1. Паспортизація респондентів

№	ПІБ	Стать	Статус	Місце навчання
1	Алексееенко Олександра Євгенівна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
2	Банова Валерія Олександрівна	ж	студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
3	Барбінов Артем Петрович	ч	Студент	ЖПВУ (Помічник машиніста електровоза) Вінницька обл.
4	Баурда Альбіна Василівна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
5	Бессмільна Вікторія Сергіївна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
6	Белов Іван Сергійович	ч	Студент	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Прикладна лінгвістика) Одеська обл.
7	Богдан Дар'я Русланівна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
8	Бодян Андрій Андрійович	ч	Учень	Липецький ЗЗСО І-ІІІ ст. (11 клас) Одеська обл.
9	Болдирєва Марія Андріївна	ж	студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
10	Бондар Вікторія Володимирівна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та

				література) Одеська обл.
11	Бондаренко Анастасія Павлівна	ж	студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
12	Борова Юлія Станіславівна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
13	Гайдур Юлія Володимирівна	ж	Студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
14	Гоцуленко Андрій Віталійович	ч	Студент	ЖПВУ (Помічник машиніста електровоза) Вінницька обл.
15	Дацкова Каріна Ігорівна	ж	Студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
16	Дерев'янка Богдан Геннадійович	ч	Студент	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
17	Дікусар Дмитро Сергійович	ч	Студент	НУ «ОП» ІКС Одеська обл.
18	Дмитренко Катерина Олександрівна	ж	Студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
19	Дога Олександр Валерійович	ч	Студент	ВПУ ЛДУБЖ (Цивільна безпека) Вінницька обл.
20	Ісадченко Максим Ігорович	ч	студент	ЖПВУ (Помічник машиніста електровоза) Вінницька обл.
21	Коваль Андрій Адамович	ч	студент	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
22	Кушнір Діана Вікторівна	ж	студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О.

				Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
23	Лагодич Ганна Романівна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
24	Літвін Сергій Ігорович	ч	студент	ЖПБУ (Помічник машиніста електровоза) Вінницька обл.
25	Лунгул Максим Олександрович	ч	учень	Липецький ЗЗСО І-ІІІ ст. (11 клас) Одеська обл.
26	Махновська Марія Олексіївна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
27	Мендзелевська Ганна Олексіївна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, економіко-правовий факультет (Право) Одеська обл.
28	Мирошніченко Андрій Максимович	ч	студент	ЖПБУ (Помічник машиніста електровоза) Вінницька обл.
29	Мойсеєнко Оксана Русланівна	ж	Студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, економіко-правовий факультет (Право) Одеська обл.
30	Негриняк Артем Іванович	ч	Студент	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
31	Нікитенко Марія Василівна	ж	Студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
32	Паламарчук Дмитро Дмитрович	ч	Студент	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
33	Плугарьова Єлизавета Миколаївна	ж	Учениця	Липецький ЗЗСО І-ІІІ ст. (11 клас)

				Одеська обл.
34	Попова Тетяна Олександрівна	ж	Студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
35	Ракул Юлія Ігорівна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет Одеська обл.
36	Решетинська Дарія Сергіївна	ж	студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
37	Робул Григорій Миколайович	ч	студент	ВПУ ЛДУБЖ (Пожежна безпека) Вінницька обл.
38	Робул Олексій Миколайович	ч	студент	ВПУ ЛДУБЖ (Пожежна безпека) Вінницька обл.
39	Свердлик Денис Євгенович	ч	студент	ЖПБУ (Помічник машиніста електровоза) Вінницька обл.
40	Софрон Андрій Васильович	ч	студент	НАУ (Авіаційна та ракетно-космічна техніка) Київська область
41	Стратулат Аріяна Русланівна	ж	учениця	ОСШ №10 (11 клас) Одеська обл.
42	Ткачук Віталій Русланович	ч	студент	КНУ (Журналістика) Київська обл.
43	Цуркан Роман Васильович	ч	учень	Липецький ЗЗСО І-ІІІ ст. (11 клас) Одеська обл.
44	Чебан Дар'я Михайлівна	ж	учениця	Липецький ЗЗСО І-ІІІ ст. (11 клас) Одеська обл.
45	Чебан Ірина Сергіївна	ж	студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
46	Чорба Павло Анатолійович	ч	студент	ААЕК (Фінанси) Одеська обл.
47	Шапоров Іван Вікторович	ч	студент	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа)

				Одеська обл.
48	Шаричкова Олена Володимирівна	ж	студентка	ОКУ ПМФК ім. В.О. Жуковського (Лікарська справа) Одеська обл.
49	Шмідт Ілона Олегівна	ж	студентка	ОНУ ім. І.І. Мечникова, філологічний факультет (Українська мова та література) Одеська обл.
50	Шорис Артем Васильович	ч	студент	ААЕК (Фінанси) Одеська обл.